'Belgique - Terre d'Accueil'

Perceptie en attractiviteit van België als gastland bij Poolse politieke migranten (1831-1846)

IDESBALD GODDEERIS
FWO-aspirant
Katholieke Universiteit Leuven

1. INLEIDING

Op 29 november 1830 brak in Warschau een Poolse nationalistische opstand uit tegen de Russische bezetter, de Poolse verdelingen van het einde van de achttiende eeuw en de nieuwe orde van Wenen. Deze novemberopstand mocht niet delen in het succes van haar voorbeelden, de Franse julirevolte en de Belgische septemberdagen. Na ruim negen maanden strijd viel Warschau op 8 september 1831. De Poolse troepen staken massaal de grenzen met Pruisen en Oostenrijk over. Vooral de officieren emigreerden, samen met zowat de hele Poolse intelligentsia, verder naar Frankrijk, vanwaar ze zich over West-Europa verspreidden. Het was de eerste grote emigratiegolf uit Polen, die omwille van haar intellectueel en militair karakter de *Wielka Emigracja* (*Grote Emigratie*) wordt genoemd.

België vormde vanaf 1833 het thuisland van ruim honderd Poolse vluchtelingen zowel van democratisch-republikeinse als van monarchistisch-legitimistische signatuur (Merzbach, 1933; Kozłowski, 1968 en Kamiński, 1977). Van 1833 tot 1861 bood het onderdak aan Joachim Lelewel, een historicus die bekendheid had verworven door zijn deelname aan de filomatensamenzwering in 1823 - waardoor hij van de universiteit van Vilnius was gezet -, tijdens de opstand als enige democraat in de Poolse voorlopige regering had gezeteld en in de emigratie de leiding had over verscheidene democratische organisaties (Cygler, 1969; Wysokinska en Pirard, 1987). Daarnaast recruteerden de Belgische autoriteiten enkele tientallen Poolse officieren, die ze gebruikten bij de opbouw van een nieuw leger (Merzbach, 1931; Leconte, 1945 en Bender, 1968). De bekendste van hen is generaal Jan Skrzynecki, die tijdens de november-opstand een aantal maanden het bevel heeft gevoerd over de Poolse troepen. Eind 1838 kreeg hij de functie aangeboden van opperbevelhebber van het Belgisch leger in het dreigend conflict tegen Nederland, wat tot een

diplomatieke rel leidde met Metternich (De Lannoy, 1920; Meeus, 1950 en Lauwers, 1970). Skrzynecki bleef tot in 1857 in België.[1]

Doordat deze politieke uitwijkelingen vanuit een verder afgelegen land naar het Westen kwamen, en bovendien nog regelmatig verhuisden tussen de landen, vormen zij een mooie variabele om de Westerse landen te vergelijken wat betreft vreemdelingenbeleid of perceptie van het gastland: elke andere grote politieke immigratie in België kwam uit één van de buurlanden, meestal uit Frankrijk. Hamvraag bij zo'n onderzoek is natuurlijk de faam van Belgische (gast)vrijheid voor politieke migranten, die lang voor waar is aangenomen maar door A. Morelli werd aangevallen (Morelli, 1987, 116-118 en 1991, 119-121). In dit artikel zal worden nagegaan in welke mate het besef van een liberale Belgische grondwet in die tijd aanwezig was, in hoeverre de vluchteling zich hierdoor liet leiden bij de keuze van zijn nieuwe verblijfplaats en of er andere motieven waren om naar België te trekken. Belangrijk hierbij is dat de focus verplaatst wordt van de politie en het beleid naar de vluchteling zelf. Vorige onderzoekers probeerden een attractiviteit te weerleggen met voorbeelden van restrictiviteit, maar het feit dat het rigoureuse Frankrijk de grootste populariteit genoot als gastland, toont dat dit geen juiste methode is.

Het onderzoek naar de perceptie van België als gastland gebeurt op twee manieren: kwantitatief en kwalitatief. Eerst worden de aantallen Polen in elk land vergeleken en worden er verklaringen gezocht voor de grote cijfers in bepaalde landen. Aan de hand van enkele grafieken worden de voornaamste migratiebewegingen naar en uit België in kaart gebracht. Antwoorden op vragen als 'hoeveel Polen kwamen er rechtstreeks uit Polen naar België?' en 'wanneer en door wie werd er vooral naar Engeland geëmigreerd?' kunnen voor een deel al de aantrekkingskracht van de West-Europese landen als gastland bepalen. Deze kwantitatieve resultaten worden dan getoetst aan getuigenissen van de Poolse vluchtelingen. Zo kunnen de belangrijkste beweegredenen om naar België te komen, bijeengebracht worden.

Hoewel de Poolse vluchtelingen als representatief worden beschouwd voor de onderzochte periode (die afgesloten wordt in 1846, toen de opstand van Krakau (Kraków) nieuwe migraties teweeg bracht), wil dat niet zeggen dat er geen factoren zijn die de Polen onderscheiden van andere vluchtelingen en die bij een comparatief onderzoek een foutenmarge opleveren. De Polen genoten b.v. meer sympathie dan andere politieke migranten. Bij de gewone bevol-

---

1. Over deze *Wielka Emigracja* in België heb ik een licentiaatsverhandeling geschreven (Goddeeris, 1997). Dit artikel is een herwerking van een hoofdstuk hieruit, met name over de aantrekkingskracht en het beeld van België bij de Poolse vluchtelingen. Voor dit artikel wil ik in het bijzonder Liesbeth Vandersteene bedanken. Ze bezorgde mij een voorlopige literatuurlijst van haar proefschrift over het vreemdelingenbeleid tussen 1830 en 1870 (R.U.G., nog te verdedigen, R. Pinxten), en zo dus de belangrijkste Westerstalige literatuur over dit onderwerp.

king in het Westen werd hun opstand en uitwijking toegejuicht met een golf van 'polonofilie'.[2] Beleidsmakers traden minder restrictief op omdat de Poolse politieke activiteiten eerder op het herstel van de Poolse natie gericht waren dan op het omver werpen van de burgerlijke regeringen. Deze sympathie kwam echter in alle Westerse gastlanden voor, zodat ze als niet zo storend aanvaard kan worden.

Ook dient de Franse oriëntatie van de Polen benadrukt te worden. Dit valt op bij een vergelijking met de resultaten van Herbert Reiter, die een proefschrift heeft geschreven over de Duitse vluchtelingen voor en na 1848. Hij geeft, op basis van een zwartboek van de politie, een overzicht van de asiellanden van de Duitsers in 1838 (Reiter, 1992, 104). Precies één derde van de vluchtelingen verbleef in Frankrijk, het andere derde in Zwitserland, 22,5% in de Verenigde Staten en slechts 3,9% in Engeland en 1,5% in België. Zoals verder duidelijk wordt, kloppen deze verhoudingen niet met de verspreiding van de Polen. Toch durven we dit negeren. De toevlucht van Duitse vluchtelingen naar Zwitserland heeft te maken met de aanwezigheid daar van tienduizend uit de Duitse staten geëmigreerde handwerkers, die een ideale voedingsbodem vormden voor radicale propaganda (Reiter, 1992, 107 en Vuilleumier, 1987, 18-19). Bovendien zijn Reiters statistieken op slechts 204 vluchtelingen gebaseerd, tegenover de zevenduizend Polen die het onderzoeksobject vormen van dit artikel.[3] Tenslotte lijkt de Poolse oriëntatie op Frankrijk in plaats van op een Duitstalig land typischer voor de negentiende eeuw. Het Frans was niet alleen de culturele en diplomatieke voertaal, Frankrijk was als revolutionair symbool een grotere magneet voor romantische politieke migranten, ook voor één derde van de Duitse vluchtelingen. Mits enige voorzichtigheid kunnen de Polen dus als betrouwbare getuige aanhoord worden over hun motivatie om naar een bepaald gastland te trekken.

Het bronnenmateriaal voor dit onderzoek is uiterst gevarieerd. Dit artikel is gebaseerd op allerlei in België gedrukte Poolstalige bronnen (krantjes, manifesten), op correspondentie van Polen in België (zowel uitgegeven, vooral die van Lelewel, als onuitgegeven, nl. de brieven die bewaard worden in het

---

2. Over de polonofilie in België: Vanderstappen, 1984; Zajewski, 1980, 1981 en 1983 en het proefschrift van L. Vandersteene.

3. Het Poolse standaardwerk van Kalembka (1971, 58) citeert een bron uit 1838 die schat dat er 7 000 Polen in het Westen woonden. In een later artikel (Kalembka, 1981, 12) neemt hij die voor waar aan. Ook Westerse historici hebben het tegenwoordig over 7 000 Polen (b.v. Hahn, 1978, 135); Dit recentste getal is lager dan dat van vorige onderzoekers (b.v. Gadon), die het bij 10 000 hielden, maar waarvan onduidelijk is of de migratie van 1846-1848 al meegeteld werd, en of men rekening houdt met het verloop van de migratie. Over de hele periode 1831-1847 zouden er, volgens de schattingen van Kalembka (1971, 58), 11 000 Polen in het Westen gewoond hebben.

archief van de *Biblioteka Czartoryskich* in Kraków) en op de belangrijkste Belgische instellingsarchieven (Vreemdelingenpolitie, Brusselse stadspolitie, Buitenlandse Zaken, Belgisch Leger). De kwantitatieve resultaten zijn gebaseerd op een prosopografisch onderzoek van alle namen van Polen waarvan in bronnen aanwijzingen gevonden werden dat ze minstens enkele weken in België hebben verbleven (dus niet de doorreizigers). In totaal werden 821 emigranten verzameld, die werden onderverdeeld in vier groepen. 105 Polen zijn tussen 1832 en 1834 vanuit Oostende naar de Portugese burgeroorlog getrokken; 254 zijn in België aangekomen na 1846 en 190 Polen zijn onvoldoende geïdentificeerd. Er wordt dus verder gewerkt met de overige 272 Polen[4], waarvan bepaald kon worden wanneer ze in België aankwamen en wanneer ze vertrokken. Zij zijn opgenomen in figuren 1 en 2. Van 62 van deze 272 vluchtelingen kon jammer genoeg noch het land van herkomst (bij aankomst in België), noch het land van bestemming (bij vertrek uit België) teruggevonden worden. Figuren 3 t.e.m. 6, die juist op basis van herkomst- en bestemmingslanden zijn samengesteld, zijn dus gebaseerd op de 210 Polen waarvan tenminste één land bekend is.

Voor gedetailleerde biografische gegevens van al deze migranten wordt doorverwezen naar mijn licentiaatsverhandeling. Daar werd overigens ook de betrouwbaarheid van de prosopografie en representativiteit van deze groep aangetoond, zowel op een comparatieve wijze (geplaatst tegenover eigentijdse bronnen die het aantal Polen in België geven) als op statistische wijze (nagegaan hoeveel nieuwe namen elke nieuwe bron opleverde, na zeven tot acht bronnen was dit verwaarloosbaar, en er werden er dertien doorgenomen) (Goddeeris, 1997, 40-43).

2. AANTALLEN EN MIGRATIEBEWEGINGEN

Een eerste vraag die opduikt in verband met de Poolse migranten in België, betreft hun aantal. Verschillende bronnen geven hierop een antwoord. Een artikeltje in een Pools blad dat in 1837 in Brussel werd uitgegeven, heeft het b.v. over een honderdtal uitwijkelingen in België, en vorige historici hebben dit vaak overgenomen.[5] Ons prosopografisch onderzoek laat echter toe het aantal Polen in België (geen doorreizigrs) voor elk jaar afzonderlijk te bepalen. In figuur 1 geeft de donkergekleurde oppervlakte onderaan telkens het aantal Polen dat in een bepaald jaar is aangekomen in België; het geheel, samen met het lichtergekleurde deel, duidt op het totaal aantal Polen dat dat jaar in België verbleef.

---

4. In mijn verhandeling spreek ik foutief van 273 (en een totaal van 822) Polen: de verwijzing bij Emil Bukański naar Aleksander Wyhowski werd helaas meegeteld.

5. *Sprawy Emigracji*, Bruxella, 1 (s.d.; tussen 3.10.1837 en 28.11.1837), 87.

FIGUUR 1: HET JAARLIJKSE AANTAL POLEN IN BELGIË

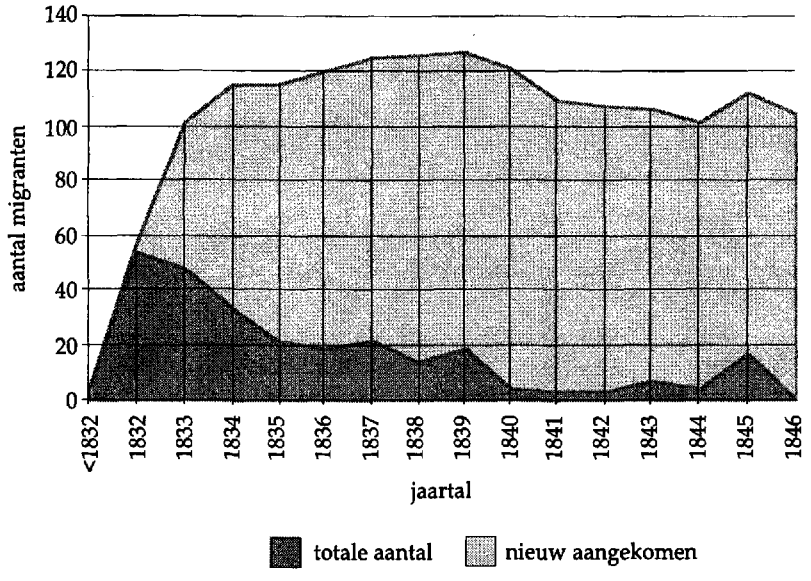

Uit de figuur blijkt dat er in België steeds ruim honderd Polen hebben gewoond. Er zijn twee grote piekmomenten, nl. 1833-1834 en 1837-1839. Nadien daalde het absolute cijfer Polen in België, hoewel er elk jaar nog steeds nieuwe vluchtelingen zijn gearriveerd. De stijging in 1845 is bedriegelijk en heeft te maken met het feit dat voor dat jaar de aankomst gepreciseerd kon worden aan de hand van het nummer bij de Vreemdelingenpolitie (Goddeeris, 1997, 35-36). De daling in 1846 is evenmin correct, omdat nieuwe emigranten, o.a. de deelnemers aan de opstand in Kraków, niet zijn meegeteld.

Dit aantal van ruim honderd Polen lijkt miniem op het totaal van zo'n zevenduizend Poolse immigranten. Toch neemt België als gastland een belangrijke plaats in. De literatuur wijst steeds op de grote kwaliteit van de immigranten in België (Kalembka, 1971, 63 of Hahn, 1978, 224). Inderdaad verbleven er steeds democratische voormannen (b.v. Joachim Lelewel) en monarchistische officieren (b.v. Jan Skrzynecki), die zich voortdurend met politiek inlieten. Als we de verblijfplaatsen in 1837 bekijken van alle geëmigreerde leden van het Poolse parlement, de Sejm (van vlak voor en tijdens de opstand), blijkt dat er 30 in Parijs woonden of gestorven waren, 12 elders in Frankrijk, 4 in Brussel (Jan Ledóchowski, Joachim Lelewel, Franciszek Trzciński en Wincenty Tyszkiewicz), slechts 1 in Engeland (Stanisław Worcell, die dan nog in België had gewoond), 2 in Firenze en 3 in de Duitstalige wereld (telkens één in Saksen, Posen (Poznań)

en Stiermarken).[6] Over de twee bestudeerde decennia hebben er 16 van deze 53 Sejmleden ooit in België verbleven.[7] Zowel begin 1834 als eind 1836 viel de talrijke aanwezigheid van Poolse parlementariërs ook Lelewel op. Hij schertste dat de emigratie-Sejm in België kon opgericht worden.[8]

Kwantitatief mag België's positie evenmin onderschat worden. België was veel kleiner dan de andere asiellanden, en als nieuwe staat ook onbekender. Daartegenover waren er veel duidelijkere redenen om naar de buurlanden te emigreren, die de grotere aantallen daar kunnen verklaren.

Het grootste gastland was Frankrijk, dat de overgrote meerderheid van de 7 000 uitwijkelingen herbergde. De meest recente vorsers tellen meer dan 5 000 emigranten van de novemberopstand.[9] Zeker de eerste maanden en jaren trok bijna iedereen naar Frankrijk. De motivaties hiervoor worden verklaard door historische banden en hoopvolle toekomstverwachtingen. Al vanaf de achttiende eeuw trok Frankrijk bijna alle Poolse politieke migranten aan, van de afgezette koning Stanisław Leszczyński over de confederatieleden van Bar (1768-1772) tot de Dąbrowski-legioenen in het *Grande Armée*.[10] Het Congres van Wenen had de macht van Frankrijk weliswaar beknot, maar de despotische Bourbons waren na de julirevolutie van 1830 opnieuw van de troon gezet. De Polen, die dachten dat hun novemberopstand een Russische interventie in Frankrijk en België verhinderd had en de revoluties in het Westen dus had gered,[11] koesterden hoge verwachtingen, die nog werden aangewakkerd door de polonofiele reacties en glorierijke ontvangsten.

De Poolse *Wielka Emigracja* was een van de eerste grote vluchtelingengolven waarmee Frankrijk overspoeld werd, naast b.v. de bijna 3 000 Spaanse vluchtelingen rond 1830 (Noiriel, 1991, 38). De komende jaren, tot de aanvang van het Tweede Keizerrijk in 1851, verleende het doorlopend asiel aan duizenden vluchtelingen uit heel Europa: van Spaanse legitimistische carlisten over

---

6. *Kalendarz Pielgrzymstwa Polskiego*, Paryż, I (1838), 55-60.

7. Alojzy Biernacki, Wincenty Chełmicki, Ksawery Godebski, Aleksander Jełowicki, Jan Ledóchowski, Joachim Lelewel, Bonawentura Niemojowski, Ludwik Pietkiewicz, Władysław Plater, Herman Potocki, Józef Potocki, Roman Sołtyk, Franciszek Trzciński, Wincenty Tyszkiewicz, Stanisław Worcell en Walenty Zwierkowski.

8. Lelewel (J.), *Listy Emigracyjne. Wydała i wstepem poprzedziła Helena Więckowska*, I (Kraków, 1948) - V + index (Wrocław-Kraków, 1956). Bovenstaande vermeldingen in: I 229 (brief van 2.1.1834), V 116 (31.5.1834) en II 93 (15.12.1836).

9. B.v. Kalembka, 1971, 58, die het houdt bij ongeveer 5 500. Deze schatting komt mooi overeen met wat Bielecki (1986, 21) geteld heeft in de Franse archieven: 5 784 immigranten in Frankrijk en Algerije. Reiter (1992, 111) heeft het over 6 000 Polen, Noiriel (1991, 37) over *"deux tiers"* van *"plus de dix mille exilés"*. Eerder al had ook Hahn (1978, 135) het over ongeveer 5 000 Polen in deze periode.

10. Voor meer details: Davies, 1981, II 275 e.v. (over Leszczyński ook I 508).

11. Voor een meer nauwkeurige interpretatie hiervan: De Schryver, 1988; voor een Poolse 'versie': Zajewski, 1980.

Italiaanse nationalisten tot Duitse radicalen (Noiriel, 1991, 37). Zij moeten aangetrokken geweest zijn door Frankrijks centrale ligging en zijn faam van revolutionariteit die het sinds 1789 genoot. Reiter (1992, 92) heeft het in die context over

> "die Stelle Frankreichs, auf das sich bisher die Hoffnungen der revolutionären Kräfte auf entscheidende Unterstützung einer deutschen Revolution richteten."

Het Orléans-regime begon echter vrij snel een restrictieve koers te varen. Noiriel (1991, 39-40) onderscheidt twee prioriteiten in het vreemdelingenbeleid: de openbare orde en de kostenbesparing. In 1832 en 1834 werden twee wetten gestemd die het toewijzen van verplichte verblijfplaatsen en het uitwijzen van overtreders mogelijk maakten. De uitbouw van een bureaucratische controle van de vreemdelingen ging van start. De *"obsession de surveillance"* (Noiriel, 1991, 53) werd gekanaliseerd in 'passeports intérieurs', 'feuilles de route' en 'itinéraires obligatoires'. Misschien zijn er slechts weinig vluchtelingen daadwerkelijk het land uitgezonden, maar er was minstens sprake van een *"sévérité affichée officiellement"*.[12]

De vluchtelingen lieten zich door deze restrictiviteit niet van de kaart brengen, en bleven naar Frankrijk reizen. De Polen voelden zich in deze uitermate romantische periode niet met de leiders, maar met de bevolking verbonden. De contradictie tussen de slechte Louis-Philippe en het lovenswaardige Franse volk keert in de bronnen regelmatig terug.[13] De volgende jaren bleef Frankrijk dus het streefdoel van de meeste emigranten. Het feit dat het merendeel van de landgenoten daar gevestigd was en men dus kon steunen op tal van sociale activiteiten en voorzieningen (b.v. de Poolse school in Batignolles), heeft daar ongetwijfeld ook mee te maken. In 1837 probeerden de Polen in België hun landgenoten in Frankrijk te overtuigen daar te blijven met het argument dat ze er veel talrijker waren.[14]

Het Engelse asielbeleid was van een totaal andere slag (Porter, 1979 en Reiter, 1992, 118-121). Tussen 1823 en 1906 is er geen enkele vluchteling geweigerd of het land uitgewezen. Enerzijds bestonden er geen wetten om dit toe te laten, anderzijds hielden factoren als economische bloei, kapitalistische principes en

---

12. Noiriel (1991, 62) telt vier expulsies tussen 1832 en 1837, maar dit cijfer lijkt te laag. In 1833 alleen al moesten Stanisław Worcell, Aleksander Kazimierz Pułaski, Joachim Lelewel, Jan Czyński en Eustachy Januszkiewicz Frankrijk voor België verlaten. Hahn (1978, 145) heeft het eveneens over een *"Reihe demokratischer Emigranten aus Frankreich ausgewiesen"*.

13. Op het werk van Moll (Moll (J.J.), *La liberté en Belgique, poëme lyrique en quatre chants*, Bruxelles, 1839) komen we verder nog terug. Verwijzen we hier b.v. naar *La Voix du Peuple*, Bruxelles, 1/34 (20.10.1833), 4; 1/36 (3.11.1833), 3-4.

14. *Sprawy Emigracji*, Bruxella, 1 (s.d.; tussen 3.10.1837 en 28.11.1837), 88.

vooral nog het Britse superioriteitsgevoel en de onaantastbaarheid van een aantal fundamentele basisrechten (zowel voor Britten als voor vreemdelingen), de behoefte tegen om dergelijke wetten uit te vaardigen. Dit wil niet zeggen dat het beleid vluchteling-vriendelijk was. In 1844 raakte bekend dat Mazzini's correspondentie werd nagekeken en eerder al, in 1839, waren enkele Polen die contacten hadden met de chartisten van de lijst van staatsuitkeringsgerechtigden verwijderd (net als in Frankrijk en België kregen sommige vluchtelingen een soort soldij van de overheid; zie Goddeeris, 1997, 159-166; Noiriel, 1991, 46-48 en Porter, 1979, 82). Toch was Groot-Brittanië *"the most dependable asylums, for everybody"* (Porter, 1979, 1).

Ondanks die vrijheid was Engeland *"a refugee's last choice rather than his first"* (Porter, 1979, 2). De vluchtelingen *"disliked her for all the normal reasons that foreigners dislike England: the reserve of their people, the dirtiness of her cities, the dampness of her climate and the blandness of her cuisine"* (Porter, 1979, 23). Ook de taal, die door weinig Polen werd gesproken, en de afstand, vooral dan psychologisch, waren argumenten voor de Polen om op het continent te blijven. Niettemin woonden er voor 1848, naast enkele tientallen Italianen (vanaf 1837 Giuseppe Mazzini) en Duitsers, toch zo'n zeshonderd Polen op het Britse eiland.[15] Dit relatief hoge aantal wordt op dubbele wijze verklaard.

Enerzijds heeft Engeland asiel geboden aan politieke voormannen, die op het continent niet meer welkom waren. Op de gedwongen vlucht vanuit België van Stanisław Worcell, Aleksander Kazimierz Pułaski en Tadeusz Krępowiecki wordt verder in dit artikel ingegaan. Vanuit Frankrijk moest b.v. Jan Ledóchowski in de zomer van 1836 samen met enkele kameraden Parijs voor Engeland verlaten nadat de Heilige Alliantie had geprotesteerd tegen de oprichting van het KNP, waarin hij alle democratische organisaties probeerde te overkoepelen. Over deze migratiebeweging van Frankrijk naar Engeland werden geen cijfers teruggevonden. Het is dus niet helemaal zeker of deze individuele expulsies een belangrijk aandeel hebben gehad in het hogere Polenaantal in Engeland.

De tweede verklaring is ongetwijfeld beter: Engeland heeft onderdak geboden aan hele deportaties Polen, die elders in Europa niet meer welkom waren. Op het einde van 1833 meerden er b.v. in Portsmouth en Harwich twee schepen aan die een maand eerder uit Danzig (Gdańsk) waren vertrokken (een derde schip strandde in Le Havre). Volgens de plannen van de Pruisische autoriteiten

---

15. Szpotański (1909, 260) geeft 500 Polen voor 1835. Zieliński (1964, 62) telt er 600 voor 1837 en schrijft dat de *Literary Association of the Friends of Poland* in 1842 546 emigranten telde (idem, 98). Kalembka (1981, 10) schrijft zelfs dat er in 1837 meer dan 700 waren, waarvan er 688 een uitkering kregen. Porter (1979, 13) heeft het over 680 Polen te Londen in 1838. Het duidelijkste overzicht wordt wellicht door Hahn (1978, 135) gegeven: *"Von den 800 Emigranten, die sich 1834-1836 in England befanden, ließen sich etwa 600 für dauernd nieder, vor allem in London und Portsmouth. 1838 waren es mindestens 665, ab dann nahm die Zahl ab (1841-560, 1845-516)."*

moesten ze 590 Poolse gevangenen naar de Verenigde Staten sturen, maar door het protest binnen de Poolse emigratie raakten ze nooit zo ver. Frankrijk liet de Polen van Le Havre toe op zijn grondgebied, die van Harwich werden aangeworven in het vreemdelingenlegioen in Algerije en de ruim tweehonderd[16] Polen die in Portsmouth waren aangekomen konden in Engeland blijven. Vier maanden later, in april 1834, dwong de Zwitserse federale regering onder druk van de Heilige Alliantie 140 deelnemers aan de mislukte expeditie van Savoie zijn grondgebied te verlaten. Aangezien geen enkel ander land hun asiel wou verlenen, werden ze via Calais naar Engeland overgescheept (Kamiński, 1990, 191 en Kalembka, 1971, 171). Niet iedereen daarvan bleef op het Britse eiland, maar toch deed de opvang van zulke contingenten het absolute aantal Polen in Groot-Britannië gevoelig stijgen. Dergelijke massale verplaatsingen van Poolse gevangenen naar Engeland kwamen later nog voor, b.v. in 1836 na de ontruiming van de vrijstad Kraków door Oostenrijk.

De meeste deportaties uit Oostenrijk bereikten echter wel het oorspronkelijke doel, de Verenigde Staten. Ook daar is de Polenpopulatie dus sterk toegenomen door gedwongen verblijf. In Galicië, het deel van Polen dat door de Habsburgers werd bestuurd, waren in de loop van 1833, o.a. na de oprolling van de samenzwering van Józef Zaliwski, honderden Polen gevangen genomen. Aanvankelijk was hun verteld dat ze een paspoort naar Frankrijk zouden krijgen, maar in de plaats daarvan werden ze in Brünn (Brno) opgesloten. Tussen de alternatieven van terugkeer naar Russisch Polen (vanwaar ze naar Siberië verbannen zouden worden) of deportatie naar Amerika kozen ze voor het laatste. De eerste twee fregatten, samen zo'n 250 passagiers, vertrokken op 22 november 1833 uit Triëst. Na muiterijpogingen in Gibraltar, die het verplicht karakter van de reis nogmaals illustreren, kwamen ze ruim vier maanden later aan in New York. De volgende maanden vervoegden tientallen landgenoten (Lerski telt er 66) hun lot, tot de officieuze diplomatie van Adam Jerzy Czartoryski (de leider van het monarchistisch kamp binnen de Poolse emigratie) hieraan in mei 1835 een eind kon maken (Lerski, 1958, 92-95).

Tegen het einde van 1836 waren er in totaal zo'n vierhonderd Polen in de Verenigde Staten gevestigd (Grzeloński, 1977, 118). Hoewel Lerski schrijft dat *"we must look up to the soldiers imprisoned in Austria for the main source of Polish emigration to America in the 1830's"* (Lerski, 1958, 92), zijn er dus nog tientallen Polen vrijwillig de oceaan overgestoken. Zij wilden wellicht een nieuw leven opstarten in een nieuwe wereld. Henryk Kałussowski verliet Europa b.v. na het faillissement van zijn drukkerij in Brussel. Deze avonturiers werden niet gesteund door hun landgenoten, die vonden dat Amerika te ver lag voor inzet voor het vaderland. Inderdaad was terugkeer toen nog niet zo evident, en pas na 1848 zouden er veel meer vluchtelingen voor Amerika kiezen (of opnieuw

---

16. Lerski, 1958, 91. Het schip, de *Marianne*, was met 207 Polen uit Gdańsk vertrokken.

daartoe gedwongen worden). Tussen mei 1847 en januari 1851 kwamen er 426 Polen in New York aan, de drie volgende jaren 792 voormalige opstandelingen.[17] Rond die tijd kwam ook de economische immigratie op gang, die veel omvangrijker was. Aan de vooravond van de burgeroorlog woonden er al zo'n 16 000 Polen in de Verenigde Staten (Grzeloński, 1977, 137).

Na Frankrijk, Engeland, de Verenigde Staten en België was Zwitserland het vijfde grote gastland voor de *Wielka Emigracja*. Het democratische Alpenland had op dat moment al een reputatie van toevluchtsoord opgebouwd. Het asielbeleid werd door de kantons apart gevoerd, waarbij sommige zeer liberaal optraden. Toch kende Zwitserland het eerste anderhalf jaar na de val van Warschau geen massale inwijking van Poolse opstandelingen. Pas in april 1833 staken de Polen, voornamelijk uit het 'dépôt' van Besançon, in grotere getale de grens over in hun tocht naar de *Frankfurter Wachensturm*. Deze geplande pan-Europese revolutie kon echter in de kiem gesmoord worden, zodat de zowat 450 Poolse *carbonari*'s in Zwitserland moesten blijven. Zij verbleven voornamelijk in enkele liberale cantons als dat van Bern. De federale regering kon evenwel geen weerwerk bieden aan de druk van de Heilige Alliantie en ging over tot de verwijdering van de revolutionairen. Tegen het einde van 1833 was aan 240 Polen de toelating gegeven naar Frankrijk terug te keren, waren er 66 naar andere landen gegaan en bleven er dus slechts zo'n 200 Polen over in Zwitserland.

Zij kwamen in contact met Mazzini en diens 'Jong Europa'-beweging, richtten een eigen afdeling op (*Młoda Polska*: Jong Polen) en namen deel aan de expeditie in de Savoie. Ook die liep faliekant af, zowel voor de revolutionairen als voor Zwitserland zelf, dat bestookt werd met diplomatieke klachten die pas ophielden toen het de meeste deelnemers naar Engeland uitwees. Slechts vijftig Polen konden blijven. Bij de meesten had hun verblijfsvergunning te maken met de dringende nood in Zwitserland aan explosievenkenners en bruggenbouwers, en de ervaring daarin van enkele Poolse militairen.

De diplomatieke crisis na de Savoie-expeditie was de eerste in een hele reeks. Enkele andere gebeurtenissen, zoals de herdenking van het *Hambacher Fest* te Steinhölzli in juli 1834, vormden de aanleiding van nieuwe dreigementen, vooral uit Wenen. Toen ook Frankrijk steeds conservatiever werd en met Metternich ging samenwerken, moest Zwitserland in 1836 een restrictief *Conclusum* uitvaardigen. Revolutionairen als Mazzini werden het land uitgezet en voortaan werd alleen nog het stille asiel toegelaten. Op de rel rond Louis-Napoléon Bonaparte na, die werd opgelost door zijn spontaan vertrek naar Engeland (1838), werd het tot de overwinning van de *Sonderbund* in de burgeroorlog

---

17. Grzeloński, 1977, 126-128. In totaal spreekt men dus van 1 500 Poolse vluchtelingen na de opstanden van 1830 en 1848, cfr. idem, 129 en Lelewel, *Listy Emigracyjne*, IV 209 e.v. (30.5.1854).

van 1847 en de revoluties van 1848 rustig op vreemdelingengebied in Zwitserland. Tussen 1834 en 1848 bedroeg het aantal Polen in Zwitserland steeds minder dan de helft van dat in België.[18]

Andere landen waren niet zo betekenisvol als de vijf die hierboven behandeld werden. Van de Duitse staten was vooral Saksen vlak na de val van Warschau een populaire bestemming. In de loop van 1832 begonnen de autoriteiten de Polen echter onder druk van de Pruisische en Russische regeringen verder door te sturen naar het Westen. Alleen enkele aristocratische landeigenaars konden in Dresden en Leipzig blijven, maar organisatorisch of politiek hebben zij niets betekend voor de Poolse emigratie (Kalembka, 1971, 59-60). De twee grote staten binnen de Duitstalige wereld, Oostenrijk en Pruisen, waren in Münchengratz (september 1833) met hun Russische compaan overeen gekomen geen Poolse opstandelingen of samenzweerders asiel te verlenen, en verwijderden de achtergebleven revolutionairen dus via Gdańsk of Triëst van hun grondgebied. Ook Nederland, dat dynastiek met het Romanovhuis verbonden was (de toekomstige Willem II was gehuwd met Anna Pavlovna, de zus van Aleksander I en Nicolaas I) en aan de andere kant had gestaan in de opstandelingengolf van 1830 (feitelijk tot 1839), kwam bij de Polen alles behalve sympathiek over.

Enkel in de meditterane wereld bevonden er zich nog vrij veel Polen. Zeshonderd vrijwilligers en gedeporteerden werden via het Franse vreemdelingenlegioen ingezet in Algerije. Deze nieuwe Franse kolonie werd in 1836 ook nog eens bevolkt met een honderdtal uit Triëst gedeporteerde Poolse kolonisten. De meeste legionairen waren toen al vertrokken naar de Spaanse Carlistenoorlog. In 1837 konden er ruim 500 naar Frankrijk terugkeren, de anderen bleven in Spanje.[19] Aan de broederstrijd in Portugal namen eveneens Polen deel. Generaal Józef Bem mobiliseerde zo'n vijftig vrijwilligers in Frankrijk (Kalembka, 1971, 70), en onder Belgische standaard werden er nog ruim honderd Polen gerecruteerd, die de Poolse historici overigens onbekend lijken te zijn.[20] In Egypte vervoegden enkele Polen de opstand van pasja Mohammed Ali tegen de Osmaanse overheerser. Vanuit Istanbul tenslotte agiteerden enkele agenten van Czartoryski de volkeren in de Balkan en de Kaukasus tegen de Russen.[21]

---

18. Over de Polen in Zwitserland, zie: Kamiński, 1990. Hahn (1978, 136) schrijft over hun aantal: *"In weiteren Statistiken der Emigration taucht die Schweiz nicht mehr auf, es sollen jedoch noch etwa 100 Polen mit Familie weiterhin in der Schweiz, z. T. schon naturalisiert, gelebt haben."* Algemeen over het Zwitsers asielbeleid in die periode en over de diplomatieke rellen in de jaren 1830: Bonjour, 1979, 52-56; Reiter, 1992, 104-111 en Vuilleumier, 1987, 23-24.

19. Kalembka, 1971, 70-71 en Wróblewska, 1978, 92-93: tussen de 75 en 98 kolonisten.

20. Ze worden vermeld in Lorette (1948-1949, 24-60 en 95-140), en uitvoeriger besproken in Goddeeris, 1997, 30-33.

21. Over de Polen in het Middellandse Zeegebied: Kalembka, 1971, 70-72 en Wróblewska, 1978.

In al deze landen kunnen de grote aantallen Polen verklaard worden. De Polen hadden historische banden met Frankrijk en rekenden op zijn hulp om de onafhankelijkheid opnieuw te verwerven. Engeland en de Verenigde Staten waren op enkele uitzonderingen na de enige landen die met Poolse gevangenen gevulde schepen uit Pruisen en Oostenrijk in hun havens toelieten. Zwitserland was aanvankelijk een doortochtland voor de *carbonari*'s naar Frankfurt, en kort daarop een asielland voor al deze 'Heilige Brigadiers', maar expulseerde hen bijna allemaal na hun deelname aan de expeditie van Mazzini in de Savoie. De landen rond de Middellandse Zee waren in de jaren 1830 het toneel van enkele burgeroorlogen, waar de Polen graag aan deelnamen om krijgservaring op te doen.

Voor België bestaat zo'n verklaring niet direct, op de vacatures in het leger voor enkele tientallen officieren na. In de eerste maanden van de *Wielka Emigracja* was België voor de Poolse vluchtelingen een onbekend land. Het had zich ook wel pas bevrijd van een despotisch juk, maar de Polen leken zich veel meer met Frankrijk verbonden te voelen.[22] België was alleen een doortochtland, waar slechts enkele individuen zich onmiddellijk vestigden. Bovendien trachtte het zich de eerste jaren te ontdoen van de immigranten door hen naar de Portugese burgeroorlog te zenden.[23] Toch zou België zich vanaf pakweg 1833 manifesteren als een niet onbelangrijk gastland. Het herbergde steeds ruim honderd emigranten en zag in de periode 1831-1846 in totaal meer dan 272 Polen een langere periode op zijn grondgebied verblijven. Daarmee komt het op de vierde plaats, na Frankrijk, Engeland en de Verenigde Staten (de vijfhonderd Polen in Zwitserland in 1833 buiten beschouwing gelaten). Deze andere landen waren evenwel niet alleen veel groter, maar hadden ook veel uitdrukkelijkere *pull*-factoren die de Polen daarheen voerden.

Uit figuur 2 kan voor elk jaar afgeleid worden vanwaar al deze Polen in België kwamen en waarheen ze na hun verblijf in België trokken. De middenstreep stelt het Belgisch grondgebied voor. Per jaar werden rechts daarvan de aantallen migranten afgebeeld die dat jaar zijn aangekomen en links daarvan degenen die België toen hebben verlaten (de redenering is dus mathematisch (negatief staat links), en niet logisch-chronologisch (b.v. volgens een tijdlijn)). Ze werden onderverdeeld naar het land van herkomst of bestemming, met name Frankrijk, Engeland en het oosten (meestal Polen zelf, soms ook b.v. de tussenstop Saksen of een ballingsverblijf in Rusland). Verder werd een afzon-

---

22. Het is opvallend dat de Polen, zowel tijdgenoten als historici, zich wat de revolutiegolf van 1830 betreft bijna uitsluitend op Frankrijk projecteren.

23. Onrechtstreeks over het vreemdelingenbeleid in de jaren 1830: Vandersteene en Schiepers, 1994-1995.

FIGUUR 2: DE JAARLIJKSE MIGRATIERICHTINGEN NAAR EN UIT BELGIË

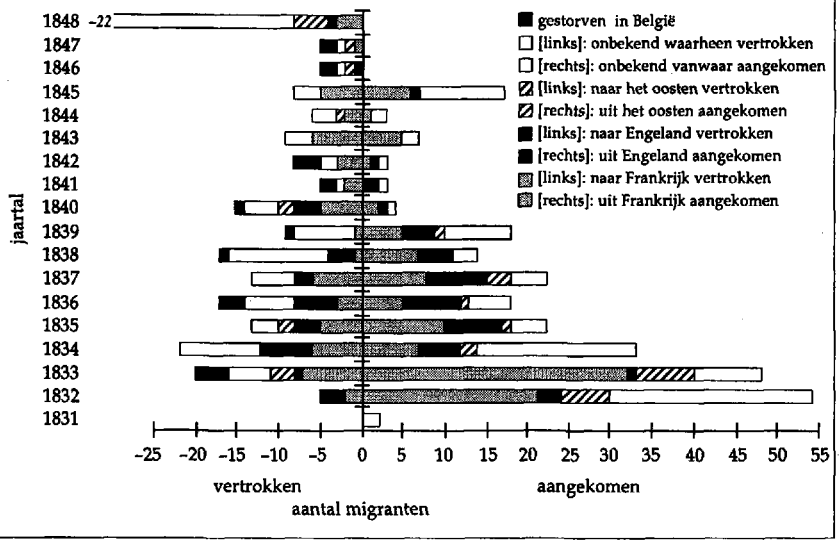

derlijke rubriek 'onbekend' opgenomen en zijn degenen die in België zijn gestorven apart ingekleurd bij de België-verlaters. Zwitserland en de Verenigde Staten werden wegens hun gering belang in deze figuur niet apart opgenomen en bij de onbekenden geclassificeerd.[24]

Een aantal bekende zaken staan in figuur 2 bevestigd. 1833 en 1834 waren de jaren waarin de meeste Polen die een tijdje in België zouden blijven de grens zijn overgestoken (voor het totale Polenaantal in België die jaren moeten hun aantallen nog vermeerderd worden met de doorreizigers, vooral in 1831 en begin 1832, en de Polen die in het Belgische vreemdelingenlegioen naar Portugal zijn getrokken). Nadien kwamen er elk jaar nog nieuwe Polen aan, in de jaren 1830 meer dan in de jaren 1840. Deze evolutie kon ook afgeleid worden uit het onderste blok in figuur 1, dat enkel de gearriveerden opneemt en steeds gevuld is. Figuur 2 toont echter ook aan dat er elk jaar een regelmatige afvloeiing was.

In verband met de landen van herkomst of bestemming kunnen twee belangrijke nieuwe besluiten genomen worden: zeer weinig immiganten zijn rechtstreeks uit Polen ('het oosten') naar België gekomen en uitgezonderd

24. We kennen slechts een viertal Polen die uit Zwitserland naar België zijn gekomen, twee die van hieruit naar Zwitserland trokken, een zestal Polen die vanuit een Belgische haven naar Amerika zijn gereisd en niemand die de Nieuwe Wereld voor België heeft verlaten. Voor hun namen: Goddeeris, 1997, 193.

1832-1833 bij aankomst en de jaren 1840 bij vertrek, hadden Engeland en Frankrijk bijna een gelijk aandeel als etappeland in de migratiestromen.

Polen is als herkomstland voor de immigranten in België helemaal niet zo belangrijk als verwacht. In 1831, toen de emigratie vanaf de val van Warschau op 8 september op gang kwam, heeft bijna niemand zich in België gevestigd. In 1832 zijn er 21 Polen uit Frankrijk aangekomen, tegenover slechts 6 uit 'het oosten'. Er bestaat voor dat jaar weliswaar een groot aantal onbekenden, maar die rubriek bevat voornamelijk Polen die in 1832 in het Belgisch leger zijn aangenomen. Of ze rechtstreeks uit Polen zijn overgekomen valt te betwijfelen. De meesten laten geen sporen na van een eventueel verblijf in Frankrijk, maar de ronselcampagnes die kolonel Prot Proszyński er ondernam,[25] doen dit wel vermoeden. Ook de grote kolom van Polen die in 1833 uit Frankrijk zijn gearriveerd, wijst in die richting. Zelfs de onbekenden kunnen dus niet weerleggen dat de rechtstreekse migratiestroom van Polen naar België steeds gering is geweest.

Het belang van Frankrijk en Engeland was veel groter. Vooral Frankrijk was in 1833 en 1834 een belangrijk herkomstland. Vanaf 1834 werd het Engelse aandeel in de toevoer van Polen naar België groter, om een jaar later bijna parallel te lopen met dat van Frankrijk. Grosso modo leverden Frankrijk en Engeland in de tweede helft van de jaren 1830 en de eerste helft van de jaren 1840 in absolute cijfers elk ongeveer evenveel Polen naar België. Relatief gezien is Engeland zelfs veel belangrijker, omdat daar bijna tien keer zoveel minder Polen verbleven. Als bestemmingsland daarentegen bestaat er wel een groot onderscheid tussen beide landen. In de jaren 1830 zijn er ongeveer evenveel Polen vanuit België naar Frankrijk als naar Engeland verhuisd, met zelfs een licht overwicht voor Engeland. Na 1840 is er echter geen enkele Pool vanuit een Belgische haven het Kanaal overgestoken, op Antoni Bielikiewicz in 1846 na.

Bij een onderzoek naar de stromingen Poolse emigranten naar en uit België dient de aandacht dus vooral op Frankrijk en Engeland gevestigd te worden. Vier bewegingen moeten van naderbij bekeken worden: uit Frankrijk en uit Engeland naar België en omgekeerd uit België naar Frankrijk en naar Engeland. Het is immers interessant om na te gaan of er verschillen in land van herkomst of verblijfsduur optreden tussen b.v. de groep die uit België naar Frankrijk en diegene die naar Engeland is getrokken.

De vier volgende figuren zijn volgens dezelfde redenering samengesteld. Eerst werden alle Polen bijeengebracht die telkens een bepaalde van de vier bewegingen hebben gemaakt. Het verblijf in België werd gevisualiseerd in de blokken, die moeten gelezen worden aan de hand van de jaartallen onder-

---

25. Zie hiervoor de documenten in zijn officierendossier op het KLM, nr. 2545.

aan de figuren.[26] Iemand die b.v. van 1837 tot 1843 in België heeft gewoond, krijgt een blok waarvan de grenzen overeenstemmen met die jaartallen op de x-as. Deze blokken werden daarop ingekleurd en gesorteerd volgens het land van bestemming na het hele verblijf in België (bij de herkomstgrafieken, die de bewegingen uit Frankrijk of Engeland naar België uitbeelden) of volgens het land van herkomst bij de aankomst in België (in de twee bestemmingsfiguren, vanuit België naar Frankrijk of Engeland).

Een voorbeeld: in de eerste van de vier grafieken, figuur 3, werden alle Polen opgenomen waarvan bekend is dat ze vanuit Frankrijk in België zijn terechtgekomen. De blokken rechts van de namen staan voor hun verblijf in België. Zo verbleef A. Chajęcki, de tweede naam op de volgende bladzijde, van 1840 tot 1841 in België. Hij kwam uit Frankrijk, zodat hij in de volgende figuur is opgenomen, en hij is in België gestorven, wat de kleur van zijn blok heeft bepaald.

26. Het jaar van aankomst in België komt overeen met de benedenas, bij het jaar van vertrek werd telkens een half jaar bijgevoegd, zodat korte verblijven ook in blokken uitgebeeld kunnen worden.

FIGUUR 3: MIGRATIEBEWEGING VAN FRANKRIJK NAAR BELGIË

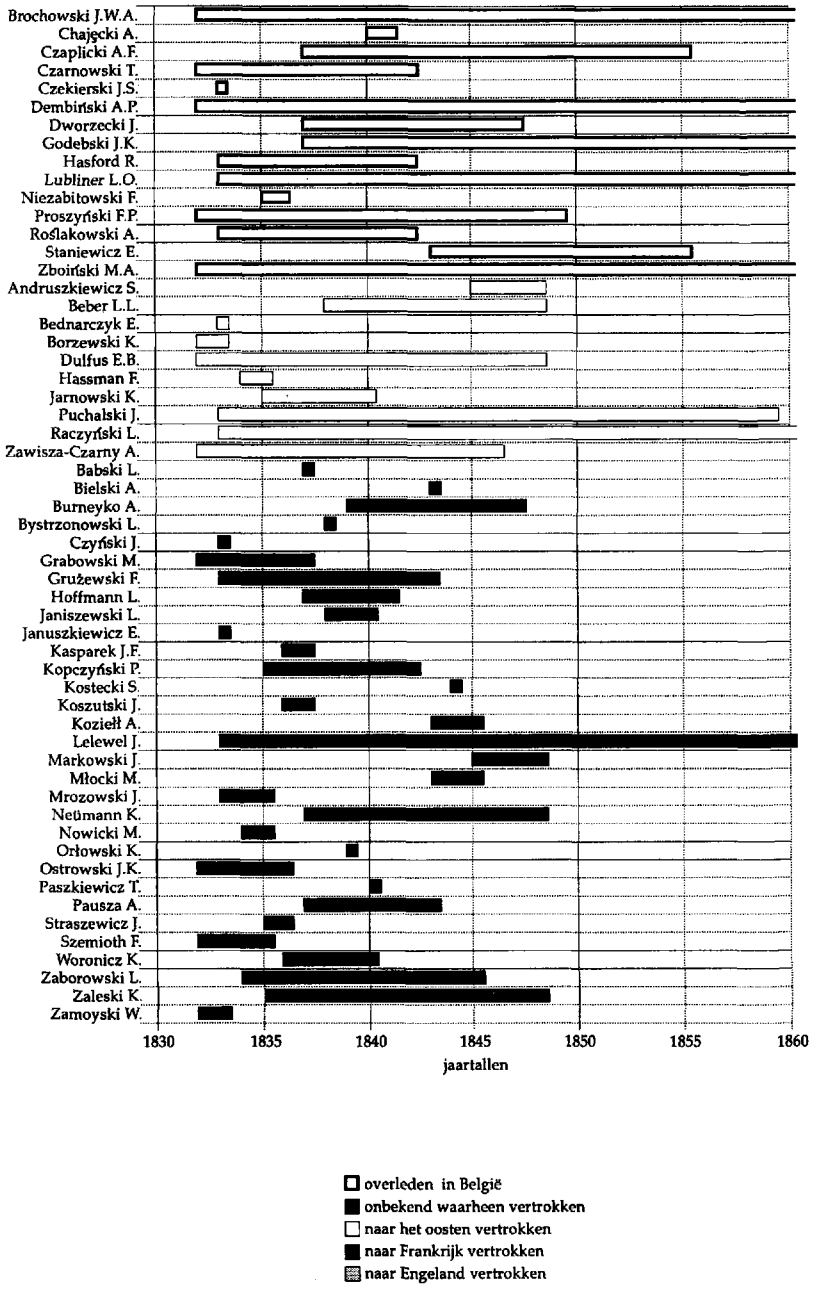

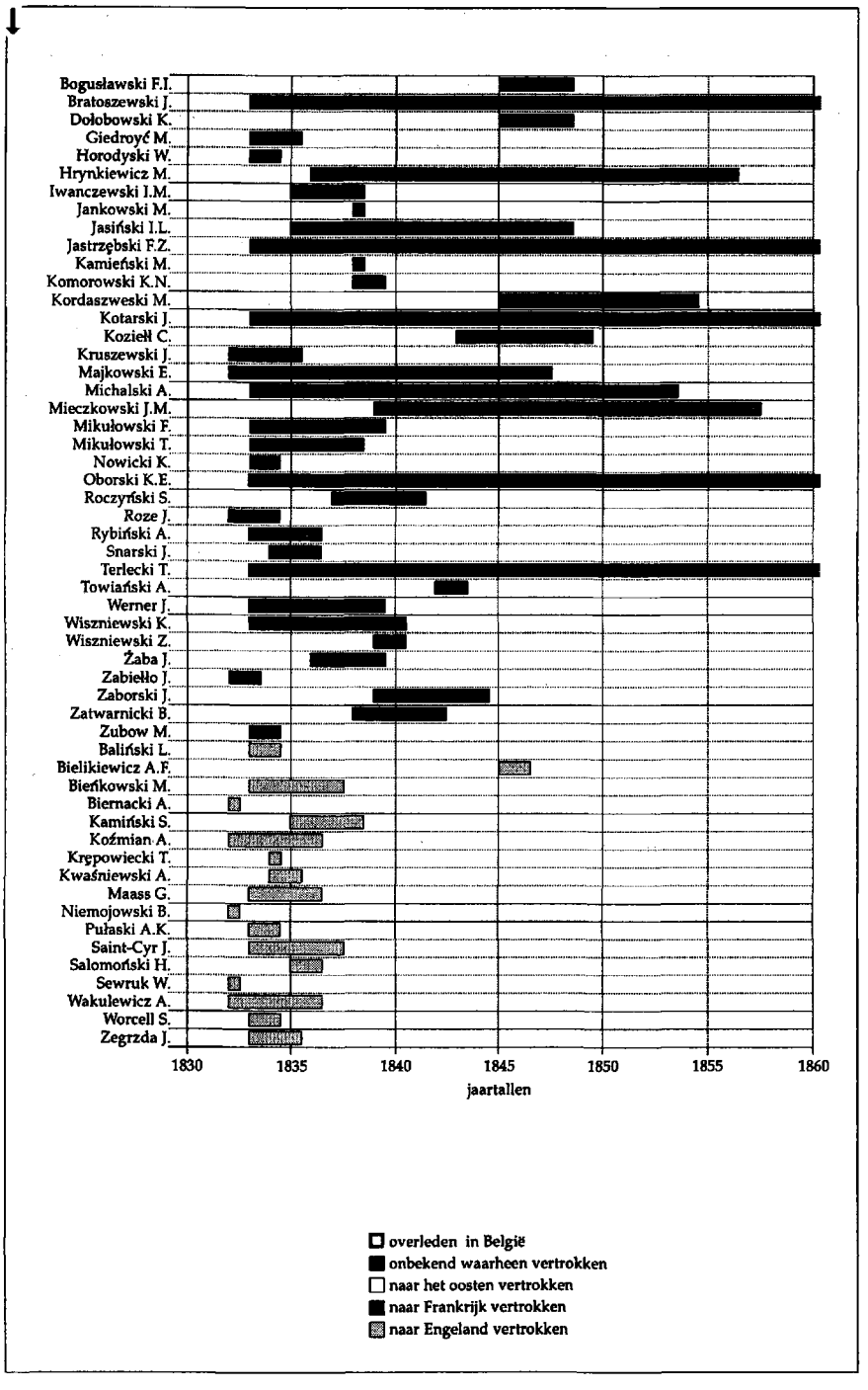
Bogusławski F.I.
Bratoszewski J.
Dołobowski K.
Giedroyć M.
Horodyski W.
Hrynkiewicz M.
Iwanczewski I.M.
Jankowski M.
Jasiński I.L.
Jastrzębski F.Z.
Kamieński M.
Komorowski K.N.
Kordaszweski M.
Kotarski J.
Kozieł C.
Kruszewski J.
Majkowski E.
Michalski A.
Mieczkowski J.M.
Mikułowski F.
Mikułowski T.
Nowicki K.
Oborski K.E.
Roczyński S.
Roze J.
Rybiński A.
Snarski J.
Terlecki T.
Towiański A.
Werner J.
Wiszniewski K.
Wiszniewski Z.
Żaba J.
Zabiełło J.
Zaborski J.
Zatwarnicki B.
Zubow M.
Baliński L.
Bielikiewicz A.F.
Bieńkowski M.
Biernacki A.
Kamiński S.
Koźmian A.
Krępowiecki T.
Kwaśniewski A.
Maass G.
Niemojowski B.
Pułaski A.K.
Saint-Cyr J.
Salomoński H.
Sewruk W.
Wakulewicz A.
Worcell S.
Zegrzda J.
1830
1835
1840
1845
1850
1855
1860
jaartallen
overleden in België
onbekend waarheen vertrokken
naar het oosten vertrokken
naar Frankrijk vertrokken
naar Engeland vertrokken

De meest opvallende groep vormen de zeventien vrij korte blokjes overwegend links van de tabel: degenen die na hun verblijf in België naar Engeland zijn gereisd. Zij tonen aan dat de beweging van Frankrijk via België naar Engeland steeds een kort verblijf in België impliceerde en bijna uitsluitend in de jaren 1830 voorkwam. Bovendien ging het om een minderheid, en kozen de meesten voor een andere bestemming na in België gewoond te hebben. Grosso modo waren er twee alternatieven, die beide ongeveer even populair waren.

Een eerste mogelijkheid was in België te blijven wonen tot de revolutie van 1848, de amnestie van 1856 of, vooral dan nog, tot de dood. In 1848 trok een achttal Polen naar de revoluties in Parijs en Posen (Poznań). Na de troonsbestijging van Aleksander II zijn enkele Polen ingegaan op de gratiemaatregel. Een tiental vluchtelingen is gestorven na meer dan een decennium in België gewoond te hebben, en dat aantal mag gerust verdubbeld worden. Het enige wat bij de vele lange kolommen binnen de groep onbekenden ontbreekt is een precieze sterfdatum: het is onwaarschijnlijk dat personen als Tadeusz Terlecki, Kazimierz Eugeniusz Oborski, Józef Kotarski, Feliks Zaremba Jastrzębski en Jan Bratoszewski na een verblijf van meer dan vijfentwintig jaar in België na 1860 nog vertrokken zouden zijn. Het feit dat er informatie tot dat jaartal beschikbaar is, heeft te maken met het wegvallen van Lelewels uitgegeven correspondentie in 1861. In dat jaar werd de al zeer zieke historicus door enkele Parijse landgenoten naar de Franse hoofdstad overgebracht voor betere verzorging, maar hij stierf een week na zijn aankomst.

Lelewel staat daarom tussen de Polen die kozen voor het tweede alternatief: terugkeer naar Frankrijk. 31 migranten die vanuit Frankrijk naar België reisden, keerden achteraf naar de zuiderbuur terug. Het zijn er dus zelfs meer dan de 25 die zeker in België zijn gestorven of naar Polen zijn teruggekeerd. In figuur 4 wordt hun positie bepaald tegenover de anderen die naar Frankrijk trokken.

FIGUUR 4: MIGRATIEBEWEGING VAN BELGIË NAAR FRANKRIJK

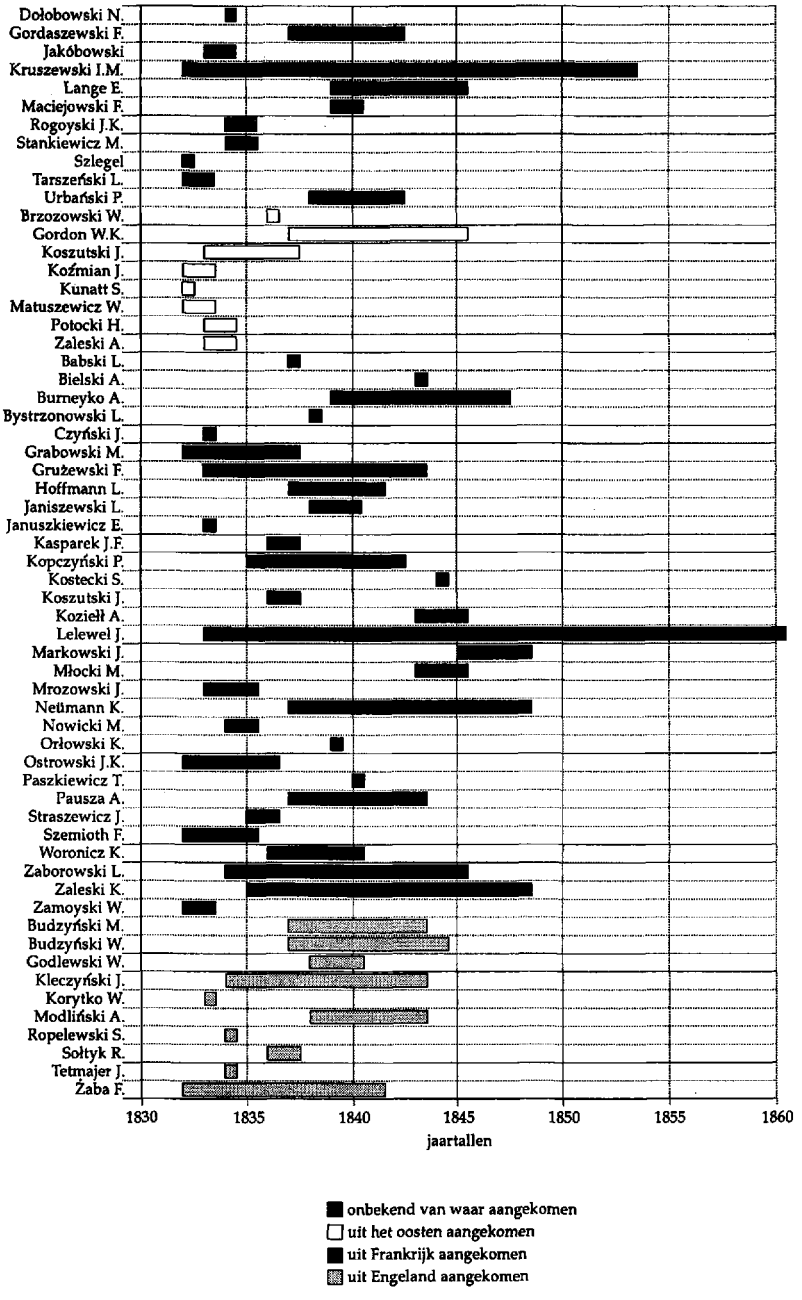

Tussen al deze Polen die na een verblijf in België naar Frankrijk zijn getrokken, keert de laatst besproken groep van de vorige figuur terug: de rubriek Polen die uit Frankrijk naar België en nadien terug naar Frankrijk zijn gereisd. Het is zelfs de belangrijkste groep binnen deze migrantenstroom. De Polen die uit Polen ('het oosten') in België waren aangekomen kunnen, op Jan Koszutski en Władysław Kazimierz Gordon na, als passanten beschouwd worden. Vanuit Engeland is amper de helft zoveel Polen via België naar Frankrijk geëmigreerd als vanuit Frankrijk zelf.

Deze twee subcategorieën van Polen uit Engeland en Frankrijk hebben wel hun verscheidenheid gemeen. Beide groepen bevatten zowel lange als korte blokken, m.a.w. zowel na een lang als na een kort verblijf in België werd naar Frankrijk geëmigreerd. De blokken zijn mooi verspreid tussen 1830 en 1845 (let wel dat in tegenstelling tot de vorige figuur het rechts gelegen eindpunt van een blok het relevante punt vormt, nl. het vertrekmoment naar Frankrijk). De hele tijd door werd er dus naar Frankrijk geëmigreerd. Beide groepen bevatten ook zowel politiek actieve als passieve migranten. Na een verblijf in België zijn zowel de monarchisten Władysław Zamoyski en Ludwik Bystrzonowski als de democraten Konstanty Zaleski, Ksawery Nowicki en Jan Czyński naar Frankrijk teruggekeerd. Na vele jaren, zelfs een half leven in Engeland en België gespendeerd te hebben deden de Lelewelisten Jan Nepomucen Młodecki en Wincenty Budzyński (die in Parijs wel zou aansluiten bij de monarchisten) hetzelfde.

De grote populariteit van Frankrijk als toevluchtsoord voor de deelnemers aan de novemberopstand, zelfs decennia na hun vertrek uit het vaderland, wordt hiermee bevestigd. Tegelijk lijkt België een soort tweede keuze. Sommigen keerden al terug na een verblijf van amper enkele maanden. Migranten die jaren in België hebben gewoond, hadden er geen problemen mee om achteraf naar Frankrijk te verhuizen.

FIGUUR 5: MIGRATIEBEWEGING VAN ENGELAND NAAR BELGIË

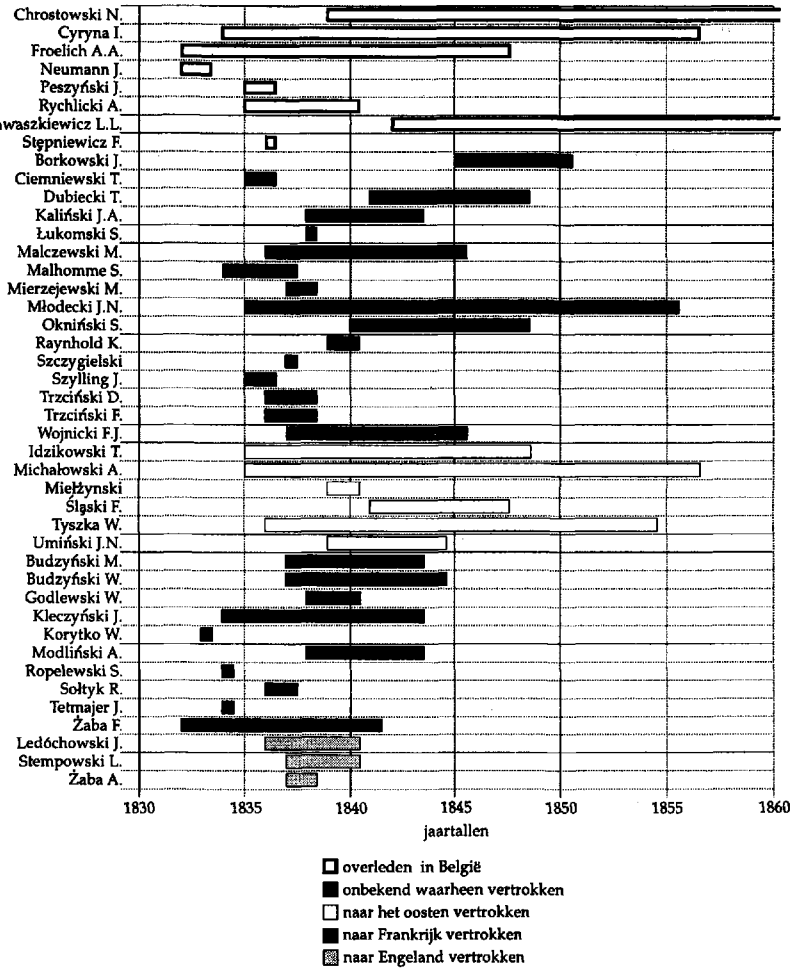

Onder de Polen die vanuit Engeland naar België zijn getrokken (figuur 5) is een gelijkaardige tendens merkbaar. De groep die naar Frankrijk is doorgereisd maakt meer dan de helft uit van het totale aantal België-verlaters. Zeer opvallend is verder het minimale aantal dat naar Engeland is teruggekeerd: slechts drie Polen. Daarvan is Adam Żaba slechts een half jaar in België gebleven[27] (zodat amper van een migratie, en eerder van een reis kan gesproken worden), en is Jan Ledóchowski (en misschien ook Leon Stempowski, zijn geloofsgenoot) zeer kort na de terugkeer in Engeland definitief naar Frankrijk verhuisd. Daartegenover zijn de groepen Polen die in België zijn gebleven tot de dood (acht) of de mogelijkheid naar Polen terug te keren veel talrijker. In deze laatste groep bevinden zich mensen als Jan Nepomucen Młodecki en Wiktor Tyszka, die haast een half leven in België hebben gewoond. Kan hiermee gesteld worden dat België voor de Poolse migranten een aangenamer toevluchtsoord was dan Engeland?

FIGUUR 6: MIGRATIEBEWEGING VAN BELGIË NAAR ENGELAND

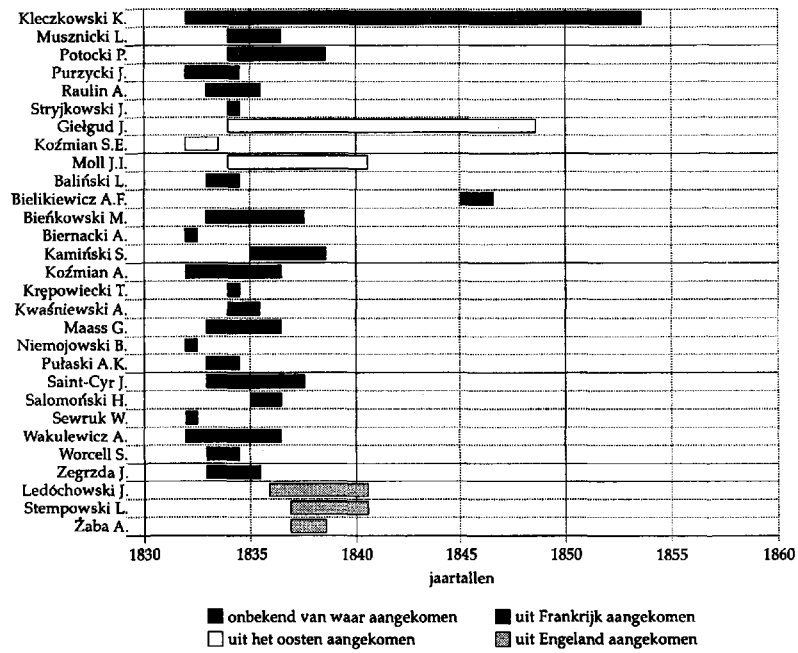

27. Hij is begin juni 1837 aangekomen (BSA 41, 29.5-5.6.1837) en was 17 januari 1838 al terug vertrokken (Lelewel, *Listy Emigracyjne*, II 175 (17.1.1838), samen een goed half jaar dus, in tegenstelling tot de figuur laat uitschijnen (een band van anderhalf jaar voor 1837 en de helft van 1838).

Het antwoord op die vraag lijkt positief als we figuur 6 bekijken, die alle migranten bevat die uit België naar Engeland zijn getrokken. Het gaat overwegend om een homogene groep, die uit Frankrijk kwam, kort in België verbleef en voor 1840 naar Engeland verhuisde. Bovendien hadden de meesten een gelijkaardige motivatie om in Engeland te gaan wonen. Een aantal is in het begin van de jaren 1830 wegens politieke activiteiten het land uitgezet (Aleksander Kazimierz Pułaski en Stanisław Worcell). Anderen werden ontmoedigd in België te blijven: Ludwik Baliński, Marceli Bieńkowski, Tadeusz Krępowiecki en August Kwaśniewski moesten in een soort vreemdelingendepot verblijven.[28] Van Bieńkowski is bekend dat hij in 1837 na een gesprek met politiecommissaris François onder begeleiding naar Engeland is vertrokken.[29] Het geval Jan Ignacy Moll, die België in 1838 moest verlaten, wordt verder nog besproken. Al deze Polen waren het slachtoffer van een restrictief vluchtelingenbeleid. Andere beweegredenen voor het vertek naar Engeland waren even specifiek. Józef Zegrzda b.v. had zich voor de amnestie uitgelaten en was daarom niet meer zo graag gezien onder zijn landgenoten in België.

Uit deze migratiestromen kan de attractiviteit van de drie bestudeerde gastlanden al enigszins bepaald worden. Frankrijk was duidelijk de populairste bestemming. In de beginjaren was het een belangrijkere bron voor immigratie naar België dan Polen zelf. Later bleken veel vluchtelingen graag naar de zuiderbuur terug te keren, zowel na een verblijf van enkele maanden als na een paar decennia. Engeland was daarentegen veel minder aantrekkelijk. Alleen om specifieke redenen werd in de jaren 1830 het Kanaal overgestoken. In relatieve cijfers immigreerden er tien keer meer Polen uit Engeland naar België dan uit Frankrijk, en bijna niemand keerde daarvan achteraf naar het Britse eiland terug. België lijkt een middenpositie ingenomen te hebben.

De attractiviteit van een gastland was dus omgekeerd evenredig met zijn vreemdelingenbeleid. Het is algemeen bekend dat Louis-Philippe wel in een liberale revolutie aan de macht kwam, maar zich niet haastte om die ideeën in de praktijk om te zetten. Engeland daarentegen stond veel vrijer tegenover politieke immigranten.[30] Toch blijkt uit bovenstaande grafieken dat Frankrijk

---

28. Naar het voorbeeld van Frankrijk richtte België in mei 1833 enkele 'dépôts' op, waarin een tiental vluchtelingen werden geplaatst. Het systeem, dat vooral een reactie lijkt te zijn op een dreigende massale toevlucht van uit Frankrijk gezette migranten, werd in zeer beperkte schaal toegepast en al in juni 1834 omgezet in een toewijzing van een verplichte verblijfplaats. Meer details hierover: Goddeeris, 1997, 147-166; zie ook Battistini, 1968, 283-285.

29. Lelewel, *Listy Emigracyjne*, II 121 (25.4.1837).

30. In onze verhandeling hebben we ook een heel hoofdstuk gewijd aan de beleidslijnen van België en de buurlanden. Voor meer informatie en literatuur verwijzen we dus naar: Goddeeris, 1997, 147-184. Herhalen we ook nog dat het vreemdelingenbeleid in België het voorwerp vormt van het doctoraat van L. Vandersteene.

veel populairder was dan Engeland. Eigenlijk is dit logisch: het beleid wordt gevormd n.a.v. de migraties. Als er grote vluchtelingenstromen toekomen, reageert men daartegen met grotere restrictiviteit, en als een land minder populair is, kan het zich een meer liberale vreemdelingenwetgeving permitteren. Toch redeneren onderzoekers dikwijls omgekeerd, en wordt vaak verondersteld dat de politieke migrant het meest liberale toevluchtsoord opzocht. Als dit niet zo is, wat zijn z'n motivaties dan wel?

3. BEWEEGREDENEN

Het kwantitatieve onderzoek naar de migratierichtingen legt al enkele zaken bloot over de beweegredenen van de Poolse vluchtelingen. Door tendensen terug te vinden als aantrekking tot Frankrijk en apathie voor Engeland wordt de motivatie achter de verhuizingen enigszins duidelijk. Vertrek vanuit Frankrijk naar België of vanuit België naar Engeland is vaak gedwongen of escapistisch. Het streven van een Pool in Engeland om naar het continent te verhuizen, of van een Pool in België om in Frankrijk toegelaten te worden, is evenmin verwonderlijk. Daarmee is echter nog geen positieve invulling gegeven aan de eigenlijke beweegredenen bij de keuze van een verblijfplaats. We zullen dit doen voor België. Cruciaal hierbij is de kwestie rond het begrip *Terre d'Accueil*: de faam van gastvrijheid die België zou genoten hebben bij de vluchtelingen van de negentiende eeuw. Hierover bestaan in de recente geschiedschrijving twee meningen. De klassieke kent België inderdaad zo'n gastvrij imago toe, terwijl A. Morelli dit heeft aangevallen. Ons onderzoek naar de Poolse meningen over en motivaties voor België zal beide strekkingen echter nuanceren. Enkele andere zaken zullen gedefinieerd worden als de voornaamste *pull*- factoren voor de eerste bestaansperiode tussen 1830 en 1848.

Tot voor kort werd het etiket van *Terre d'Accueil* dus voor waar aangenomen. Men veronderstelde dat politieke immigranten zich tot België aangetrokken voelden omwille van het liberaal stelsel. In zijn nu al wat verouderde (van 1978) status quaestionis van het onderzoek rond migratie formuleerde J. Stengers het als volgt:

> "On ne saurait parler de Belgique du XIXe siècle sans évoquer sa réputation, pour les étrangers, de 'terre d'accueil': les réfugiés politiques, les exilés y ont bénéficié d'un régime qui, pour l'Europe du temps, était particulièrement libéral".[31]

---

31. Stengers, 1978, 73. Verschillende stukken van deze verhandeling zijn in het Nederlands verschenen (Stengers, 1993, 103-114). Wij gebruiken voortaan de oorspronkelijke en uitvoerigere Franse versie.

Hij erkent de reputatie van gastvrijheid, alhoewel hij dat verder nuanceert door de hoge kwaliteit van de namen die in België hebben verbleven (Lelewel, Marx, Proudhon, Hugo) te plaatsen tegenover de lage kwantiteit (uitgezonderd de religieuze vluchtelingengolf uit Frankrijk na de afschaffing van het Concordaat in 1905 gaat het inderdaad steeds om kleine groepen). Een gelijkaardige aarzeling vinden we bij E. Stols (1984). Hij heeft het wel over de vele dossiers op het Algemeen Rijksarchief en het waakzame oog van de Vreemdelingenpolitie, maar stelt anderzijds toch ook nog dat *"zijn liberale grondwet maakte er een toevluchtsoord van voor politiek en religieus vervolgden"* (Stols, 1985, 136-137). In 1992 liep er in de Koninklijke Bibliotheek nog een tentoonstelling, waarvan de titel voor dit artikel werd overgenomen. In de catalogus wordt gesteld dat o.a. de politieke context in de negentiende eeuw b.v. van Brussel een drukkers-centrum maakte (Grisay, 1992, 6).

De Belgische geschiedschrijving heeft het *Terre d'Accueil*-concept dus tot zeer recente tijden voor waar aangenomen. Dat het een oude naam is, getuigt niet alleen de titel van het werk van 1932: *Belgique, Terre d'Exil*, maar ook de eerste omschrijving van zijn auteurs: *"'lieu de refuge' depuis des temps très reculés"* (Piérard en Pierson, 1932, 9). L. Vandersteene, die een proefschrift over het vreemdelingenbeleid voorbereidt aan de R.U.G., kon ons een interpretatie van de oorsprong geven. De gastvrijheid zou steunen op de Brabantse Blijde Inkomst (1356), en de traditie zou bevestigd geweest zijn in de Nieuwe Tijd. De Zuidelijke Nederlanden kondigden toen een uitleveringsstop af nadat een gevangene die onder garanties aan de Republiek was overgemaakt toch was geëxecuteerd. Wellicht vindt men meer hierover in haar proefschrift. Dat de Zuidelijke Nederlanden al voor 1830 een zekere faam genoten van openheid voor vluchtelingen, wordt ook afgeleid uit de opmerking van de Russische toerist Glagolev, die in 1826 schreef dat in *"het café 'Mille colonnes' in Brussel 'politieke uitwijkelingen uit Frankrijk en andere landen' bijeenkwamen."* (Ronin, 1991, 25-26) In elk geval was de Belgische gastvrijheid in de jaren 1830 en 1840 al een begrip. Deze reputatie keerde toen in verscheidene milieus terug. Zonder dat hierover een systematisch onderzoek gedaan werd, kunnen kort enkele typische bronnen vernoemd worden.

Een eerste bronnensoort zijn mémoires en reisverhalen. De eerste definitie van Adam Gurowski, een graaf uit Breslau (Wrocław) die in 1844 door België toerde, over zijn bestemming luidt *"im freien Belgien"* (hij gaat daar wel niet steeds mee akkoord).[32] Een licentiaatsverhandeling over het België-beeld bij

---

32. Gurowski (Graf A. von), *Eine Tour durch Belgien im Jahre 1844. Aus dem Tagebuche des ...*, Heidelberg, 1845, 2. Op p. 6 signaleert hij al het gebrek aan vrijheid en gelijkheid in de douanekantoren en spoorwegstations. Over deze persoon, die wel betrokken geweest zou zijn bij de Poolse opstand en mee is uitgeweken, maar in 1836 wegens een panslavistisch werk naar Sint-Petersburg werd uitgenodigd, zie: Flore, 1985, 21-22.

reizigers in die periode stelt dat de vriendelijke en gastvrije houding tegenover de vreemdelingen een bijzonder geliefd kenmerk van de Belgen was. België werd beschouwd als één van de meest liberale regimes, en in veel reisverhalen wordt ruime aandacht besteed aan de grondwet, de representativiteit en enkele constitutionele vrijheden (pers, godsdienstvrijheid) (Flore, 1985, 82, 83, 87 e.v., 144). V. Ronin, die er vele mémoires van Russen op nagelezen heeft, schrijft:

> "België als toevluchtsoord voor politieke emigranten werd (...) één van de belangrijkste beelden die de Russen zich van België vormden" (Ronin, 1991, 26).

Prins Aleksej Meščerskij b.v., die in 1842 in België verbleef, verbaasde zich werkelijk over de vele politieke migranten.

Ook uit de pers kan afgeleid worden dat de Belgische naam van gastvrijheid al vroeg bekend was. Kranten van verschillende strekkingen werden bij ons onderzoek niet betrokken, maar toch kan gewezen worden op *La Voix du Peuple*, een radicaal democratisch blad dat vanaf december 1833 officieel de belangen van de Poolse migranten verdedigde (Wouters, 1958, 145 en Zieliński, 1964; over de radicale beweging: Witte, 1977). In de redevoering van Adolphe Bartels op de stichtingsvergadering van een nieuw vluchtelingencomité, dat de polonofiele traditie van 1831 nieuwe adem moest inblazen, kan men al de grondslagen terugvinden van wat de historiografie België achteraf heeft toegedicht:

> "Au milieu des humiliations qui nous accablent, une gloire nous reste encore, et jusqu'ici elle est intacte: c'est notre antique renom d'hospitalité. Des tracasseries ont pu être exercées vis-à-vis de quelques étrangers; mais ils se fussent garantis en s'appuyant sur nos institutions, les plus libéraux de l'Europe".[33]

Voor een derde bronnensoort, archieven van de overheid moet naar een iets latere periode verwezen worden, omdat b.v. de vreemdelingenpolitie weinig bronnen nalaat over haar eerste bestaansjaren. Niettemin is het kenmerkend dat de autoriteiten rond 1848 vreesden voor een mogelijk gastvrij imago van België. In 1850 schreef Minister van Buitenlandse Zaken d'Hoffschmidt b.v. aan de Vreemdelingenpolitie dat zijn ambassadeur in Parijs had gesignaleerd dat daar een mening circuleerde dat

> "la Belgique et surtout Bruxelles seraient en ce moment le lieu de réunion des réfugiés politiques".

---

33. *La Voix du Peuple*, 1/21 (21.7.1833), 2.

Hijzelf voegde daar uitdrukkelijk aan toe dat

> "il ne faut pas que nous laissions s'accréditer l'idée très fausse que la Belgique devient par une légèreté coupable, un foyer de conspiration, et en quelque sorte, une seconde Suisse pour les états voisins."[34]

Maar wat nu met de politieke ballingen zélf? Dat toeristen, pers of overheid België als een vrij land bestempelen, is immers niet zo relevant. Het zijn de vluchtelingen die hierover het best kunnen oordelen en wie het beruchte *Terre d'Accueil*-concept door Belgische historici in de mond werd gelegd. Passages waarin de Poolse politieke immigranten de Belgische gastvrijheid aanhalen, werden inderdaad teruggevonden. Drie contexten kunnen onderscheiden worden.

De eerste en minst interessante is er één van romantische odes aan het gastland. Toen Józef Kotarski in 1856 op de amnestie dacht in te gaan (het is hem niet gelukt) schreef hij b.v.:

> "Je sortirai de cette terre hospitalière en l'humertant de mes larmes de reconnaissances, et me souviendrai, qu'aux jours d'exil, j'ai connu, dans un petit coin de terre, le peuple le plus grand, le plus libre, et le roi le plus généreux, le plus aimé et le plus respecté des temps anciens et modernes."[35]

Zulke uitlatingen refereren mogelijk naar een bestaand imago van Belgische gastvrijheid, maar meer plausibel is een zekere mijmering - iedereen die ergens tientallen jaren heeft gewoond vertrekt met een zekere weemoed. Eventueel wordt nog naar de polonofilie van het begin van de jaren 1830 verwezen. De beste verklaring voor dergelijke taal is echter dat zulke brieven vaak geschreven zijn om nog een of ander voordeel los te krijgen. Kotarski wou een briefje van de koning om een gemist erfgoed terug te krijgen. Zestien andere Polen hebben het over de *"hospitalité"* als ze Leopold I in 1848 een eenmalige uitkering vragen om naar de opstand in Poznań te kunnen trekken.[36] In zekere zin zijn zulke brieven dus reduceerbaar tot ordinair gevlei. Deze lofzangen

---

34. ARA VPAD 250, Ministerie van Buitenlandse Zaken aan Ministerie van Justitie, 24.3.1850. Het antwoord luidde dat het aantal vluchtelingen in België niet zo hoog was als gedacht en dat ze goed in het oog werden gehouden. De vergelijking met Zwitserland kwam in de periode tussen 1834 en 1848 niet meer voor. Voor een voorbeeld uit een nog latere periode, nl. 1856: MBZ Russie III 69.

35. MBZ Réfugiés VI 104, brief van 30.7.1856.

36. ARA VPID 50 671 (Królikowski Józef), *"copie d'une demande collective de secours adressée au Roi par divers polonais"*, 17.5.1848.

vielen ook G. Noiriel op, die enkele honderden brieven van vluchtelingen aan de Franse autoriteiten heeft nagelezen:

> "Toutes ces stratégies discursives visent finalement le même but: donner aux représentants de l'État la meilleure image de soi possible" (Noiriel, 1991, 283).

Het omgekeerde kon ook. In een van zijn brieven schrijft Lelewel hoe Henri de Brouckère hem een leerstoel aan de nieuwe Brusselse universiteit kwam aanbieden en Lelewel om persoonlijke (numismatische bezigheden) en principiële (geen publieke ambten) redenen weigerde. De Brouckère zei daarop dat Lelewel het aanbod zou moeten aanvaarden uit dankbaarheid voor de gastvrijheid die België de Poolse emigratie gaf. Deze uitspraak deed de Poolse historicus steigeren:

> "O schaamte! Als die mensen zich nog zulke uitspraken in hun hoofd durven halen! Ik heb dat bitter weerlegd en alle vroegere en huidige willekeurige beslissingen opgesomd, gewelddadigheden die zelfs in Frankrijk niet worden toegelaten, en dat is gastvrijheid. Ik heb voor hen uitgerekend, hoe hun mensen gastvrij zijn, want ze laten het zo zien om in hun bevolking antipathie voor de onzen op te wekken (...) ik ben zeker dat België, als we tot geschiedenis herleid zullen zijn, als een vijand zal beschouwd worden, of zo zal ik het tenminste uit mijn overtuiging noteren. (...) meer om liefdadigheid dan om gastvrijheid."[37]

Deze woede-uitbarsting kan in dezelfde context geplaatst worden als de romantische odes. Beide reageren zij op het fundamentele kenmerk van een gastland, de (mate van) gastvrijheid.

De tweede context, die van de radicalen, heeft meer belang. De democratische Polen droegen de gastvrijheid tegenover politieke ballingen in die tijd hoog in hun blazoen. Ze noemden haar in één adem met gelijkheid en vrijheid, en kenden haar automatisch toe aan de volkeren die het juk van despotisch autocratisme of de Heilige Alliantie van zich af hadden kunnen werpen. Asiel verlenen aan lotgenoten, aan leden van andere naties die zich eveneens hadden verzet tegen de orde van Wenen, was eigen aan de Belgische natie, net als aan andere revolutionaire volkeren (of volkeren *tout court*, tegenover de conser-

---

37. Lelewel, *Listy Emigracyjne*, I 297 (9.11.1834): *"o hańbo! kiedy ci ludzie jeszcze mają czoło takie wymówki robić! Gorzko to odparłem i wyliczyłem przeszłe i obecne arbitralności, gwałty, jakich i we Francji się nie dopuszczono, to gościnność. Liczyłem im, jak ich ludzie gościnni, bo tak pokazują, aby w populacji niechęć ku naszym obudzić (...) pewny jestem, że Belgia za taki, jak wrócimy do dziejów, uznaną będzie, przynajmniej ja z mego przekonania notować będę, że to nieprzyjaciel (...) większe o dobrodziejstwa, niż o gościnność."*

vatieve hoven). Gastvrijheid behoorde tot het discours van de radicalen, die in deze romantische periode niet terugschrokken enkele pathetische adjectieven op naties te plakken en misschien zelfs met een inprenting een zekere vanzelfsprekendheid trachtten te bereiken.

Voorbeelden hiervan zijn er genoeg. In *La Voix du Peuple* waarschuwt Worcell b.v. dat

> "il se prépare un grand coup contre le dernier asyle de la liberté en Europe, contre la Belgique de septembre."[38]

Zeer talrijk waren de Poolse lofbetuigingen aan de Belgen op de avondsessies van de 29 novembervieringen, de herdenkingen met Belgische radicalen van het uitbreken van de Poolse opstand. Termen als *"l'hospitalité généreuse"*, *"votre sincère hospitalité"*, *"nobles habitans de la Belgique"*, *"la noble et généreuse ville de Bruxelles"*, *"vos nobles sympathies pour une nation opprimée"*, *"l'hospitalité belge"* behoorden die avonden tot het courante jargon.[39] Ook de ceremonie op het Martelarenplein op diezelfde verjaardagen of Dworzecki's gedicht *Aux défenseurs de la Liberté* dat er in 1838 werd gelezen kan vernoemd worden. Het beste voorbeeld is echter het werk van Moll uit 1838, *La liberté en Belgique*.

Jan Ignacy Moll, al in Polen een vermaard dichter,[40] had dit lyrisch poëem van zo'n 200 bladzijden (wel grote letters) in Brussel gepubliceerd. Het was geschreven naar aanleiding van de inhuldiging op 24 september 1838 van de *"statue de la liberté"* op het Martelarenplein, maar zijn muze voerde hem over heel Europa. Overal kruiste hij op zijn weg schitterende en Polenvriendelijke vorsten. Zelfs Nicolaas I,

> "Notre Souverain du Nord souvent calomnié, n'est pas un Prince sans mérite, et qui peut le nier?"[41]

Het was immers diens broer Constantijn die het lot van de Polen had bezegeld:

---

38. *La Voix du Peuple*. 2/29 (1-2-1834), 1.

39. Er werd lukraak, maar chronologisch geciteerd uit de speech van Lelewel op 29 november 1833 (*La Voix du Peuple*, 1/40 (1.12.1833), 4) en uit enkele jaarlijkse exemplaren van de herdenking in Brussel van het uitbreken van de novemberopstand in Polen op 29.11.1830 (*Anniversaire de la révolution polonaise, célébré à Bruxelles, le 29 novembre ...*, Bruxelles, 8 (1838), 13 (twee citaten); id., 10 (1840), 1; id., 12 (1842), 8 (twee citaten).

40. De aankomst in België van *"Mol, connu dans sa patrie par ses poésies..."* blijft b.v. niet onvermeld in *La Voix du Peuple*, 2/4 (26.1.1834), 4.

41. Moll, *La liberté en Belgique*, 127.

"Tu sais combien le Duc pour nous était fatal, tous ses frères si affables, lui seul si brutal".[42]

De enige andere vorst die Molls afkeuring krijgt, is Louis-Philippe. Over Frankrijk schrijft hij:

"En un mot ce grand Peuple est un Peuple comme il faut,
mais son Pilote ... son Pilote ... combien de défauts, ...
que d'habitudes funestes, ... fatalités cruelles!
Il ne cherche et ne rêve que ses vues personelles."[43]

Zijn tweede zang, een uitgebreid hekeldicht op deze burgerkoning, kwam hem echter duur te staan. In de zijflap van het exemplaar in de Nationale Bibliotheek te Warschau staat handgeschreven (maar niet ondertekend) hoe hij werd ontboden door de Belgische Minister van Binnenlandse Zaken, die met de kritiek op Leopolds schoonvader niet akkoord ging. Moll is *"très inopinément"* naar Engeland moeten vertrekken...[44] De lofzang op de Belgische vrijheid werd paradoxaal genoeg bestraft met expulsie.

Belangrijk is vooral dat de Poolse vluchtelingen gastvrijheid niet aan België alleen toekenden. Liefde voor de vrijheid en solidariteit met haar voorvechters was kenmerkend voor alle volkeren.

"Dans la question humanitaire tous les peuples composent une seule famille, indissoluble; dans cette famille il n'y a pas d'étrangers: tous y fraternisent, tous y sont des frères. Et nous, en formant nos vœux pour notre patrie, nous pensons les former pour la Belgique"[45],

zo sprak Lelewel. Alleen sommige vorsten waren tegen deze *Brüderschaft* gekant. Vooral het gebrek aan engagement bij Louis-Philippe, die het enthousiasme van de Franse bevolking in een keurslijf bond, konden de Poolse democraten moeilijk verkroppen. Ze troostten zich evenwel met de gedachte dat

"le peuple français, le peuple belge et suisse ne voudra pas s'associer à l'œuvre impie élaborée dans des tenèbres des cabinets de la Sainte Alliance dont Louis Philippe s'est fait l'associé, ou plutôt le commis."[46]

---

42. Idem, 110.
43. Idem, 48.
44. Signatuur II 55.894 in de *Biblioteka Narodowa* in Warschau.
45. *Anniversaire de la révolution polonaise...*, 13 (1843), 10.
46. *La Voix du Peuple*, 2/24 (16-17.3.1834), 3.

Een derde context waarin politieke ballingen - *in casu* de Poolse vluchtelingen - naar de Belgische gastvrijheid refereerden is de belangrijkste. Het is diegene waarin een vestigingskeuze geargumenteerd wordt en de voorkeur op België valt omwille van liberale verworvendheden.

Deze situatie is echter zeer zeldzaam. We kwamen haar slechts éénmaal tegen, in een tekst die dan nog genuanceerd moet worden. Michał Budzyński schreef in zijn mémoires hoe zijn oude legermakker Seweryn Pilchowski in 1839 in Brussel aankwam en er de leden van de *gmina* (de lokale Polenorganisatie in Brussel) op de hoogte bracht van de oprichting in Parijs van een nieuw genootschap, het *Towarzystwo Braci Polaków (Gezelschap van de Gebroeders Polen)*. Pilchowski wou de zetel van deze organisatie naar België overbrengen, *"omdat zijn* [België's] *constitutie vrije activiteiten het meest gunstig gezind is"*.[47] Lelewel was echter niet te vinden voor de hele onderneming en de plannen werden in de kast opgeborgen.

Kan hiermee gesteld worden dat er Polen geweest zijn die omwille van het liberale stelsel naar België zijn getrokken? Het antwoord blijft een genuanceerd neen. Deze ene getuigenis staat geïsoleerd en mag niet zomaar aanvaard worden. Enerzijds heeft Budzyński zijn mémoires geschreven in 1860, ruim twintig jaar na de feiten. Anderzijds is er een reden die Pilchowski's komst naar België veel beter kan verklaren: de aanwezigheid van Lelewel in Brussel. De historicus zou de geknipte leider geweest zijn van een organisatie als het *Towarzystwo Braci Polaków*, dat de republikeinen hoopte te overkoepelen. Het samenbrengen van alle democratische organisaties in de emigratie was immers zijn belangrijkste politieke doelstelling. De samenstelling van het praesidium van het *Towarzystwo Braci Polaków*, die door Budzyński gegeven wordt (Joachim Lelewel, Wincenty Tyszkiewicz, Walenty Zwierkowski en Antoni Hłuszniewicz), komt sterk overeen met de bezetting van Lelewelistische organisaties als het ZDLP en ZEP, zodat Pilchowski's taak duidelijk was: Lelewel voor het *Towarzystwo Braci Polaków* proberen te lijmen (cfr. Cygler 1969, 179; Hahn, 1978, 183 schrijft foutief dat het om een *"Versuche Lelewels"* ging). Budzyński heeft deze eigenlijke uitleg echter verzwegen, omdat hij Lelewel niet nog meer in de kijker wou plaatsen. Als aristocraat schildert hij elders in zijn mémoires Lelewel helemaal zwart, zodat hij diens symbolische rol op een andere plaats niet kon of wou benadrukken. Het geval niet vermelden kon hij ook niet als goede kameraad van Pilchowski.[48] De faam van Belgische gastvrijheid bood dus een goed alternatief.

---

47. Budzyński (M.), *Wspomnienia z mojego życia. Napisał M.B. w 1860 roku*, Poznań, 1880, 262: *"konstytucyą swoją najbardziéj sprzyjającéj swobodnym działaniom"*.

48. Zo benadrukt door Lelewel, *Listy Emigracyjne*, II 209 (24.7.1838) en 289 (12.12.1839).

Deze contexten tonen dus aan dat er wel degelijk een mythe bestond als zou België politieke ballingen zeer genereus ontvangen. De motivatie om naar België te komen omdat het zo'n voortreffelijk liberaal asielland was, komt echter niet of amper voor. Door de afwezigheid te benadrukken van deze *Terre d'Accueil*-notie bij de Poolse opstandelingen, reageren we tegen J. Stengers en neigen we naar A. Morelli. Zij doorbrak het beeld van een gastvrij en liberaal België en stelde dat vluchtelingen wel met een zeker liberalisme, maar onder twee voorwaarden werden opgevangen. Ze verkregen zeer moeilijk de Belgische nationaliteit en *"ils doivent rigoureusement s'abstenir de toute activité politique"*. Juist die laatste voorwaarde, zo benadrukt Morelli, was onaanvaardbaar voor een politieke migrant. Hij was immers moeten vluchten uit zijn vaderland omdat hij er zijn mening niet mocht uiten, en dat werd hem nu eveneens verboden in het gastland. Daarom kan België volgens Morelli bezwaarlijk als een *Terre d'Accueil* bestempeld worden. Ze geeft wel toe dat politieke inactiviteit moeilijk teruggevonden wordt bij immigranten in België, maar benadrukt tegelijk dat de grens die niet mocht overschreden worden, uiterst dichtbij lag. Politieke ballingen werden argwanend gevolgd door de Belgische politie, die daarin zelfs werd geholpen door hun buitenlandse collega's, zowel de Fransen als de Russische *Ochrana* (Morelli, 1991, 119-121 en 1987, 116-118).

Deze manier van denken kan niet helemaal aanvaard worden. Vooreerst verlaat Morelli het domein van het beeld over België bij de vluchteling, en gebruikt zij argumenten uit het vluchtelingenbeleid. Dit lijkt logisch, want de gastvrijheid werd mede door de maatregelen van de overheid bepaald. Toch is dit een verdraaiing van de stellingen van b.v. J. Stengers of E. Stols, die het hebben over een reputatie die België bij de vreemdeling genoot. Dit onderscheid kan van belang zijn. Zoals reeds opgemerkt is de aantrekkelijkheid van een gastland niet recht evenredig met de mate van liberalisme. Restrictiviteit vormt dus niet noodzakelijk een weerlegging van attractiviteit.

De stelling van politieke inactiviteit is eveneens moeilijk verdedigbaar. Als rechtsregel werd dit inderdaad gehandhaafd. Bij zijn aankomst in België in 1845 moest Karl Marx b.v. een papier ondertekenen waarin hij zich ertoe bond geen enkele politieke activiteit voor de dag te leggen in het nieuwe gastland (De Maesschalck, s.d., 33-34). In 1850 waarschuwde de Minister van Justitie dat de vreemdelingen het land zouden uitgezet worden

> "s'ils se permettaient de poser des actes contraires aux engagements qu'ils ont pris, de ne pas s'occuper de politique pendant leur séjour en Belgique".[49]

---

49. ARA VPAD 250, Minister van Justitie aan Minister van Buitenlandse Zaken, 24.3.1850.

In de rechtspraktijk evenwel bleek de grens veel verder te liggen. Baron Hody, de administrator van de Openbare Veiligheid, had er b.v. geen problemen mee dat de *Deutsche Brüsseler Zeitung* in de hoofdstad verscheen, want door zijn anderstaligheid had het blad geen effect op de publieke opinie (Halicz, 1960, 109).

Poolse vluchtelingen konden eveneens aan politiek doen, in tegenstelling tot wat Morelli over Lelewel beweert:

> "bien qu'il n'exerce pratiquement plus aucune activité politique, ses idées républicaines et avancées lui valent d'être étroitement surveillé par la police belge." (Morelli, 1991, 121 en 1987, 118).

Dit is een grote onderschatting, die weerlegd wordt door de 29 novembervieringen, de pogingen de democratische vleugel te verenigen in het ZDLP of het ZEP, de vergaderingen van het ZEP-*komitet* en de publikatie acht jaar lang van partijblad *Orzel Biały* (De Witte Adelaar).[50] Misschien vielen deze acties minder het monarchistisch systeem en de heersende klasse van Europa aan en werd de Belgische staat hierdoor niet zo gecompromitteerd, maar anderzijds brachten de eisen voor een onafhankelijk Polen Brussel in een moeilijk parket bij de leden van de Heilige Alliantie. De talrijke diplomatieke geschillen die er tussen 1830 en 1870 hebben plaatsgevonden, van de Savoie-expeditie en de meeting in Steinhölzli die de druk op Zwitserland in 1834 verhoogden tot de Orsini affaire die een rel veroorzaakte tussen Frankrijk en Engeland in 1858, kunnen het risico op internationale spanningen illustreren. Overigens hoedden de vluchtelingen er zich zelfs in een vrij land als Engeland voor zich in de locale politiek te mengen (Porter, 1979, 39). H. Hahn brengt alle politieke activiteit van de emigratie op één lijn door erop te wijzen dat

> "alle Gruppen einen bewaffneten Aufstand (...) bejahten. (...) Die Differenzierungsmöglichkeit in legale und illegale revolutionäre Zielsetzung und Tätigkeit entfällt damit." (Hahn, 1978, 134).

Lelewel was dus wel degelijk politiek actief. Zijn politieke activiteiten durven we zelfs een *pull*-factor van België te noemen. Verscheidene Polen werden tot België aangetrokken door de ideologie, de symboliek en de activiteiten van

---

50. Overigens wordt over de intern Poolse politieke activiteiten van Lelewel in België aan het departement Slavistiek van de K.U. Leuven een licentiaatsverhandeling geschreven door Kris Vanhoecke (promotor: Prof. Dr. L. Vos; normaal gezien klaar in de zomer van 1999). Over de krant *Orzeł Biały* werd een verhandeling geschreven door Pustkowska (1978). Voor een beschrijving van de activiteiten van al deze organisaties, zie Hahn, 1978 (over de krant *Orzeł Biały* b.v. p. 232).

Lelewel. Voor de Polen lijkt dat de enige uitdrukkelijke Belgische *pull*-factor in de politieke sfeer.

In de jaren 1830 kwamen verscheidene leden van de *Młoda Polska* (Jong Polen)-beweging naar België. Ze was in Zwitserland in het kielzog van Giuseppe Mazzini's *Giovine Italia* en het daaruit gegroeide *Jong Europa* ontstaan, maar werd na enkele jaren overgenomen door Joachim Lelewel, die de organisatie probeerde te gebruiken als overkoepeling van de Poolse democratie. Meerdere *Jonge Polen* trokken hierom naar België. Franciszek Gordaszewski dacht Zwitserland al in 1836 te verlaten, op een moment dat de Poolse pendant van Mazzini's beweging definitief was doodgebloed, en kwam uiteindelijk in juli 1837 in België aan. Een maand later startte hij *Sprawy Emigracji (Aangelegenheden van de Emigratie)* op, een blad dat helemaal in de lijn lag van Lelewels politiek. De keuze naar België te komen is dus ongetwijfeld bepaald door Lelewels aanwezigheid. Ook zijn vertrek in 1842 was gemotiveerd door zijn relaties met de Poolse historicus, die steeds stroever verliepen. Gordaszewski was in het Belgisch leger gestapt en probeerde steeds meer tot een vergelijk te komen met de monarchisten, twee zaken die Lelewels haren ten berge deden rijzen. Een gelijkaardige evolutie zien we bij een ander *Młoda Polska*-lid, Konstanty Zaleski. Al in 1834 had hij plannen om naar België te komen, maar pas nadat hij het jaar daarop enkele maanden in een Franse gevangenis had doorgebracht, deed hij dat daadwerkelijk. Jarenlang kon hij het zeer goed met Lelewel vinden en nam hij actief deel aan diens activiteiten, totdat de *Association Démocratique* en de *Sonderbund*-kwestie een breuk brachten (1847). Na de revolutiegolf van 1848 bleef Zaleski in Frankrijk.[51]

Nog een voorbeeld is dat van Jan Ledóchowski. Vrij snel nadat hij samen met Józef Dwernicki het KNP had opgericht, moest hij Frankrijk voor Engeland verlaten. Vanuit Parijs en Londen verzocht hij Lelewel herhaaldelijk om aan zijn verenigingspoging deel te nemen en naar de Engelse hoofdstad te komen. Lelewel bleeft echter weigeren, zodat Ledóchowski in december 1836 zelf naar België kwam, samen met enkele andere leden van zijn KNP (Leon Stempowski, Dionizy en Franciszek Trzciński, Adam en Franciszek Żaba, Roman Sołtyk, misschien ook Zenon Wiszniewski,...; Dwernicki wou niet komen omdat generaal Jan Skrzynecki in België verbleef [52]). Enkelen daarvan hebben verscheidene jaren in België doorgebracht, eerst in Brussel en later in Ciney en Hoei. Rond 1840 waren ze echter weer vertrokken: de samenwerkingspogingen waren op niets uitgedraaid.

In de jaren 1840 kwamen enkele Polen naar Brussel om politieke en Lelewelistische redenen bij uitstek, namelijk om er in het leidinggevende orgaan

---

51. Voor gedetailleerde biografieën, zie de prosopografie in Goddeeris, 1997.
52. Lelewel, *Listy Emigracyjne*, II 252 (1.3.1839).

van het ZEP te vergaderen. Het zijn misschien geen echte migranten - Walenty Zwierkowski woonde in Parijs, Antoni Odynecki in Rijsel en Stanisław Worcell in Londen -, maar toch bleven de laatste twee zeker enkele maanden in Brussel. Odynecki heeft er zich niet definitief gevestigd, omdat hij anders zijn uitkering in Frankrijk zou verliezen. Enkele keren is hij voor een korte periode naar Rijsel moeten terugkeren om zich van dat recht te verzekeren. Deze politieke activisten werden wel nauwlettend in de gaten gehouden door de politie en kregen niet altijd even gemakkelijk een paspoort. Worcell is bij zijn aankomst in Oostende zelfs enkele dagen aangehouden.

Niettemin illustreren ze dat er wel degelijk aan politiek gedaan kon worden en België's grote *pull*-factor uit de politieke sfeer niet zijn liberaal stelsel en grondwet was, maar de activiteiten van enkele voormannen uit de emigratie. Er kunnen nog andere voorbeelden gegeven worden: in welke mate hebben vooraanstaande ZEP-ers als Tyszka, Młodecki en Dworzecki hun verblijfskeuze laten bepalen door de aanwezigheid van Lelewel? Vermeldenswaard in deze context is tevens Lelewels aantrekkingskracht bij Russische België-reizigers.

> "Lelewel, wiens naam alleen al verboden was in het Russische tsarenrijk, werd voor de Russen de meest begeerde bezienswaardigheid van Brussel",

schrijft V. Ronin. In de lente van 1861 werd hij zelfs opgezocht door de beroemde schrijver Lev Tolstoj, die toen een viertal weken op het Brusselse Muntplein heeft gewoond. Lelewel boezemde hem respect in, ze hebben o.a. zitten discussiëren over de Poolse dan wel Russische herkomst van Smolensk. Een goede maand later is Lelewel gestorven.[53]

Het lijkt niet onlogisch te stellen dat de activiteiten van voormannen als Lelewel mogelijk werden gemaakt door de Belgische grondwet, en het liberale stelsel dus toch een eigenlijke *pull*-factor van België was. Toch gaat dit niet op. Enerzijds zou de attractiviteit die bepaalde politieke strekkingen in Frankrijk genoten (de *centralizacja* trok b.v. TDP-democraten aan naar Poitiers; de meeste conservatieven vestigden zich in Parijs omwille van het *Hotel Lambert* en Czartoryski) dan ook doorgetrokken moeten worden naar een liberalisme als Franse *pull*-factor, wat absurd is. Anderzijds blijft het zo dat de liberale grondwet nergens uitdrukkelijk genoemd wordt als motivatie om naar België te komen, terwijl juist dat de migranten door de Belgen in de mond was gelegd.

---

53. Ronin, 1991. Citaat op p. 28, voorbeelden op p. 32, 46-47, 52, 54-55.

Dat blijkt opnieuw als de precieze beweegredenen voor de komst van Lelewel naar België bepaald worden a.h.v. zijn talrijke brieven die van de zomer van 1833 bewaard zijn.[54] Niet de grondwet, maar enkele andere eigenschapp die België attractief maakyen, komen aan de oppervlakte.

Lelewel kreeg zijn bevel om Frankrijk te verlaten op 15 juli 1833. Hij verbleef toen in Tours, na in december 1832 al uit Parijs en in maart 1833 uit La Grange, het landgoed van Lafayette, gezet te zijn. Van de prefect moest hij de volgende dag kunnen zeggen waar hij heen wenste te gaan. De Duitse en Italiaanse staten behoorden niet tot de mogelijkheden omdat de Oostenrijkse invloed er te groot was. Ook de toegang tot Zwitserland werd hem ontzegd, hoewel hij zelfs een uitnodiging van zijn landgenoten daar had gekregen.[55] Er bleven dus nog drie alternatieven open: Engeland, de Verenigde Staten en België, al stond van het laatste niet vast of hij er een verblijfsvergunning kon krijgen. Aangezien het Ministerie hem voorspelde dat hij er niet toegelaten zou worden[56], was Lelewel op 16 juli overtuigd dat hij naar Engeland zou moeten gaan.[57]

In een brief elf dagen later drukte hij echter nieuwe twijfels uit. België was goedkoper, maar het Franse Ministerie wist nog steeds niet of hij er zou toegelaten worden,

> "en ik weet niet"

– zo schreef hij –

> "of de eerbare koning Leopold (...) het niet in zijn hoofd zou krijgen mij aan de Pruisen of Moskoviërs over te leveren. In Engeland, als ze me niet voor mijn eerste afkondigingen buiten zetten, zal ik het goed hebben als volkomen kluizenaar. En

---

54. Noteren we wel dat we niet de eersten zijn die deze beweegredenen bespreken. De Amerikaanse Pool Lewalski (1978) besteedt echter evenveel aandacht aan Lelewels vorige verbanningen (uit Vilnius en Parijs) of zijn politieke activiteiten die periode. Bij zijn onderzoek naar de alternatieven voor Lelewel na diens derde uitwijzingsbevel, is de centrale vraag waarom hij niet naar Amerika is gegaan, zodat de *pull*-factoren van België onvolledig gedefinieerd worden. Een tweede onderzoeker die Lelewels brieven uit deze periode speciaal heeft nagelezen, is de Fransman Daniël Beauvois (1987), die er enkele interessante politiedocumenten bij uitgeeft. Zijn vraagstelling beperkt zich echter tot de reacties van de Franse bevolking op Lelewels expulsie: een nieuwe golf van polonofilie barstte los in de Noord-Franse steden die Lelewel aandeed. Beauvois' conclusie luidt dus enkel dat *"l'expulsion de ce grand démocrate par le gouvernement de Louis Philippe ne doit pas entâcher l'honneur des Français"* (Beauvois, 1987, 61).

55. Lelewel, *Listy Emigracyjne*, I 182 (30.8.1833).

56. Lelewel (J.) *Listy. Oddział pierwszy. Listy do rodzeństwa pisane*, Tom II (Poznań, 1879), II 13 (brief van 15.7.1833).

57. Lelewel, *Listy Emigracyjne*, V 48 (16.7.1833).

als de onzen zich zullen inspannen dat Wellington of Grey of de onafhankelijke Fergusson of een duivel mij naar Amerika stuurt, zal ik het nog beter hebben. Dan zal ik noch Czartoryski, noch Nikolaas (...), niemand zal ik hinderen. (...) Voor mij is alles goed, alleen vraag ik de *Wojewoda* [Antoni Ostrowski, aan wie de brief is gericht] of koning Leopold mij niet zal uitleveren met zijn [?]? Als de *Wojewoda* mij dat kan verzekeren, dan ga ik naar België."[58]

Nog voor Lelewel aan zijn tocht naar het noorden van Frankrijk begon, had hij zijn zinnen dus al op België gezet, als dat tenminste mogelijk zou zijn.[59] Deze keuze was al gemaakt voor hij in de krant las dat de eveneens uitgezette Worcell naar België zou trekken.[60] De politie was er echter van uitgegaan dat Engeland zijn eindbestemming zou worden. Uit enkele brieven tussen de departementsprefecten blijkt dat ze hadden geregeld hem via Chartres, Rouen (Parijs werd vermeden) en Abbeville naar Calais te begeleiden (Beauvois, 1987, 43 en 46). In Abbeville protesteerde Lelewel hiertegen. Hij herinnerde aan de in Tours gemaakte belofte om nog een gratieverzoek te onderzoeken en wou, bij een negatief resultaat, zijn officiële bestemming in België veranderd zien. Hiervoor was er nog steeds geen toelating, zodat Lelewel acht dagen moest wachten in Abbeville. Op 29 augustus wist hij dat hij naar België kon komen en werd zijn itinerarium aangevuld met Amiens, Atrecht en Rijsel.[61] Zijn eigen en vrije beslissing wordt bevestigd door zijn antwoord de dag nadien aan enkele polonofielen in Abbeville. Die dachten dat hij tegen zijn wil naar België werd gestuurd en boden hem middelen aan om de zeereis naar Engeland te maken. Lelewel weigerde.[62]

---

58. Lelewel, *Listy Emigracyjne*, V 50 (27.7.1833): "*a ja nie wiem, czy zacnemu królowi Leopoldowi (...) nie przyszłoby na myśl mnie Prusakom lub Moskalom wydać. Z Anglii, jeżeli mnie za pierwsze wstępne promulgaty nie wyrzucą, to potem dobrze mi będzie, bo będę kompletnym pustelnikiem. A kiedy nasi postarają się, że mnie Wellington czy Grey, czy niezależny Fergusson, czy jaki diabeł do Ameryki wyprawi, to jeszcze lepiej będzie. Wtedy ani Czartoryskiemu, ani Mikołajowi (...), ani nikomu zawadzać nie będę (...) Dla mnie wszystko dobrze, tylko ... pytam Wojewody, czy król Leopold nie wyda mnie swoim ... Jeśli mi za niego Wojewoda zarzęczy, to jadę do Belgium ...*". In deze brief zijn een aantal passages onleesbaar: in de originele tekst werd dit met drie puntjes weergegeven, in de vertaling hierboven met [?].

59. We nuanceren hiermee ook Lewalski's interpretatie (Lewalski, 1978, 38), die stelt dat Lelewel bij zijn vertrek uit Tours nog niet wist waarheen hij *zou* gaan. Ook al zou dit bevestigd worden door een brief van Lafayette aan Lelewel die Lewalski aanhaalt, hierboven blijkt duidelijk waarheen Lelewel *wou* gaan.

60. Lelewel, *Listy Emigracyjne*, I 166 (12.8.1833).

61. Beauvois, 1987, 46-47 (de toelating kwam eigenaardig genoeg van de Minister van Binnenlandse Zaken in Parijs, in wiens brief geen sprake is van de Belgische houding) en Lelewel, *Listy Emigracyjne*, I 174-175 (21.8.1833) en V 58-59 (29.8.1833).

62. Lelewel, *Listy Emigracyjne*, I 183 (31.8.1833). Een vertaling van dit fragment in: Beauvois, 1987, 49.

Ondanks deze duidelijke voorkeur voor België bleef het toch nog onzeker of en hoelang Lelewel er zou vertoeven. Zijn vriend Leonard Chodźko, die Frankrijk eveneens moest verlaten[63], had hem al vroeg afgeraden naar België te gaan.[64] Chodźko trok naar het Verenigd Koninkrijk en probeerde Lelewel te overtuigen hem te volgen. Op 14 en 29 augustus schreef die dat hij naar Chodźko in Engeland zou trekken.[65] Ondanks het Belgische fiat was hij niet eens meer zeker of hij in Brussel zou geraken.[66] Ook verzamelde hij brieven van Fransen waarin die hem aan hun vrienden in Engeland aanraadden.[67] Toch lijkt hij er niet veel zin in gehad te hebben:

> "In Oostende zal ik wachten op een zware storm en op zee gaan om te verdrinken en van jullie afscheid te nemen."[68]

Waarom trok Lelewel eerst naar België? Aan vrienden in Zwitserland schreef hij:

> "Ik heb dan maar België uitgekozen, omdat ik daar nog landgenoten zal ontmoeten."[69]

Aan een makker in Fontainebleau luidde het:

> "om langer van dichtbij te kunnen observeren en langere tijd van een gemakkelijkere communicatie te genieten."[70]

En waarom is hij definitief in Brussel gebleven? Lelewel geeft daarop geen expliciet antwoord, maar wellicht is hij zich geleidelijk op zijn gemak beginnen voelen. Net als in de Noord-Franse steden, is hij in België zeer hartelijk ontvangen. Aan de grens werd hij opgewacht door zes landgenoten in Bel-

---

63. Zie hiervoor het Poolse Nationale Woordenboek (*Polski Słownik Biograficzny*, III 386-388). Chodźko, die zich al in 1826 definitief in Frankrijk had gevestigd, werd in 1833 uit Parijs gezet. Uiteindelijk kwam hij in Engeland terecht, ondanks het protest van Lafayette - als deelnemer van de juli-revolutie was Chodźko een Frans onderdaan. In de tweede helft van 1834 mocht Chodźko na een regeringswissel terugkeren.

64. Lelewel, *Listy Emigracyjne*, I 166 (12.8.1833).

65. Idem, I 168 (14.8.1833) en V 58 (29.8.1833).

66. Idem, I 180 (29.8.1833).

67. Idem, V 60 (30.8.1833) en I 184 (31.8.1833).

68. Idem, V 55 (22.8.1833). Vrije vertaling van: *"A z Ostendy upatrzę porę burzliwą, puszczę się na morze, aby zatonąć i was pożegnać"*.

69. Idem, I 182 (30.8.1833): *"Wybrałem na ten raz Belgium, bo tam jeszcze rodaków spotkam"*.

70. Idem, I 184 (31.8.1833): *"aby z bliska dłużej obserwować i dłużej łatwiejszą cieszyć się komunikacją"*.

gische dienst. Zij voerden hem naar Doornik bij de advocaat Cherequefosse, waar enkele andere Belgen arriveerden (o.a. de radicaal Edouard Ducpétiaux) en hij op een banket met champagne vergast werd. Tegen negen uur 's avonds trok hij naar zijn hotel. Terwijl de massa aan zijn raam stond te zingen, werd er nog meer getoast. De 21ste september reisde Lelewel door naar de hoofdstad. Daar trof hij land- en lotgenoten aan, o.m. enkele politieke kameraden als Aleksander Kazimierz Pułaski, Stanisław Worcell, Eustachy Januszkiewicz en Jan Czyński (die laatste twee zouden enkele maanden later in het geheim terugkeren naar Frankrijk) en teruggekeerde deelnemers aan de mee door hem georganiseerde expeditie van Józef Zaliwski in Polen, die hem de eerste details over de mislukking konden geven (Szymon Konarski en Kalikst Borzewski).[71] Enkele dagen na zijn aankomst begonnen in België de feesten rond de derde verjaardag van de septemberdagen. Hoewel Lelewel in dat kader aanwezig was op een herdenking bij de loge *Les Amis de la Vérité*, stond hij erg *"onverschillig, zelfs vijandig"* [72] tegenover de vieringen. In zijn volgende brieven kloeg hij over droefheid, heimwee en hartzeer.[73] Dankzij het onderzoek voor een numismatische studie en de snelle betrokkenheid van de Polen bij *La Voix du Peuple*, vond de historicus en politicus stilaan zijn draai in België.

Zijn plannen naar Engeland door te reizen gingen dan ook niet meer door. In tegenstelling tot de K.F. Lewalski denken we niet dat dit al bij zijn aankomst in Brussel vaststond. Lewalski argumenteert dit met het feit dat Lelewel op 25 september de vijfhonderd frank terugstuurde die Lafayette hem had voorgeschoten. Lelewel schreef daar echter niet bij dat hij definitief (alleen *"quelque temps"*) in België zou blijven en had het over een hulpfonds dat in Londen was opgericht en hem een eventuele overtocht kon terugbetalen.[74] Op dat moment was het dus nog niet zeker dat hij langere tijd in België zou wonen. Dat werd het al wat meer toen hij een maand later weigerde mee te gaan met Wojciech Korytko, die hem was komen halen om samen naar Londen te trekken. Lelewel verontschuldigde zich met geldgebrek, onvoldoende kennis van de taal en zijn wetenschappelijk werk.[75] Later zou hij zich bij Jan Ledóchowski excuseren met b.v. gezondheidsproblemen. Uiteindelijk is Lelewel 28 jaar in België gebleven.

Welke conclusies kunnen genomen worden uit Lelewels besluit zich in België te vestigen? Er dient herhaald te worden dat er nergens verwezen wordt naar een faam van gastvrijheid of een liberale grondwet. Ook valt de geleidelijke

---

71. Een uitgebreid verslag over zijn eerste dagen in België in: idem, I 193-195 (23.9.1833).
72. Idem, V 70 (25.9.1833): *"obojętne, a nawet niemiłe"*.
73. B.v. idem, V 71 en 73 (25.9.1833).
74. Idem, I 196 (25.9.1833).
75. Idem, I 203 (16.10.1833).

groei van de beslissing op. Zelfs toen Lelewel al in Brussel woonde, stond het nog niet vast dat hij zich er definitief ging vestigen. Het toeval lijkt dus een belangrijk aandeel te hebben in de uiteindelijke beslissing, maar toch is dit maar schijn. Al in Tours, voordat Chodźko hem op andere gedachten had gebracht, prefereerde Lelewel België als bestemming. Bovendien werden in zijn brieven enkele objectieve factoren aangetroffen die eigen zijn aan België, zijn keuze wezenlijk hebben beïnvloed en het toeval dus relativeren.

Vanuit Tours schreef Lelewel dat het in België goedkoop leven was. In Abbeville wees hij op de centrale ligging en de gemakkelijke communicatie. De Engelse taal (tegenover het Frans in België) gebruikte hij als excuus om de overtocht naar Groot-Brittanië niet te maken. Zulke argumenten moeten dus als de voornaamste Belgische *pull*-factoren beschouwd worden. Op Lelewel zelf na, de aantrekkingspool op politiek vlak, bevinden zij zich in de geografische, culturele en economische sfeer. Zelfs bij politieke migranten als de Polen waren die doorslaggevender dan de befaamde grondwet of het liberaal stelsel.

Geografisch was België aantrekkelijk omwille van zijn ideale ligging tussen Engeland, Frankrijk en de Duitse staten. In woelige tijden, zoals het begin van de *Wielka Emigracja* of in de jaren 1846-1848, was België voor de Polen een transit tussen Frankrijk en het vaderland. In 1848 zijn er b.v. enkele honderden Polen door België naar de opstand in Posen (Poznań) geleid.[76] In de stabielere periode daartussen werd veel naar Frankrijk gereisd. Henryk Kałussowski, Ludwik Ozeasz Lubliner en Wincenty Tyszkiewicz, die in België woonden, verbleven regelmatig enkele weken in Frankrijk. Het belangrijkste gastland van de Polen bleef dus zowel geografisch als psychologisch dichtbij. Het voordeel van de centrale ligging was overigens al L. Piérard en M.A. Pierson (1932, 9-10) bekend:

> "Notre pays a la réputation d'une terre d'exil accueillante. Par sa situation géographique même, cette fonction lui est assignée."

Een tweede troef van België was het Frans dat er gesproken werd. Voor Slaven die zich tenminste voor enkele jaren in het buitenland moesten vestigen, was de voertaal natuurlijk van groot belang in de bepaling van het gastland. Het Frans was de eerste keuze: in die tijd was het nog de *lingua franca* van Europa, en zeker de Polen waren erg francofoon gericht. België bevond zich dus onder de landen die om linguïstische redenen de voorkeur verdienden. Het Neder-

---

76. In het Rijksarchief wordt hierover een lijvige enveloppe vol correspondentie bewaard: ARA VPAD 49. Zie ook Goddeeris, 1997, 182.

lands was er geen belemmering. Alleen over Szymon Konarski werd teruggevonden dat hij Vlaams moest leren om werk te vinden bij enkele Brusselse muzikanten.[77] De apotheker Ferdynand Mikisz daarentegen, die zich in 1847 in Tienen had gevestigd, schreef een vacature uit voor een landgenoot, die tegelijkertijd het Frans en het Duits (en niet het Nederlands) zou kunnen inoefenen.[78]

Het Engels was veel minder bekend onder de immigranten. Er werd slechts één brief teruggevonden van iemand, Stanisław Koźmian, die zijn keuze naar Engeland kon motiveren met zijn kennis sinds zijn kinderjaren van de Engelse taal, het volk en de literatuur.[79] Voor zijn landgenoten, vooral natuurlijk de gedeporteerden, vormde de Engelse taal een extra belasting. In Philadelphia b.v. waren er maar drie of vier ballingen die taal een beetje machtig. De eerste activiteiten van het Polencomité daar waren dan ook de organisatie van een taalcursus en het opstellen van een woordenlijst (Lerski, 1958, 113). De Franse voertaal en cultuur vormde ook de attractiviteit van de Britse kanaaleilanden Jersey en Guernsey. In de jaren 1830 was er een Poolse kolonie gevestigd (met o.a. de uit België uitgewezen Worcell, Pułaski en Krępowiecki), in het begin van de jaren 1850 vormde het met een honderdtal vluchtelingen (waaronder Victor Hugo) na Londen het tweede grote vluchtelingencentrum in Groot-Brittanië (Porter, 1979, 19).

Andere *pull*-factoren van België bevinden zich op economisch vlak. Het jonge Belgische leger bood werk aan enkele tientallen officieren. Bovendien was België opmerkelijk goedkoper dan de buurlanden, wat het leven voor arme emigranten natuurlijk draaglijker maakte.

De in totaal ruim zeventig Poolse officieren die tussen 1832 en 1853 in het Belgisch leger hebben gediend[80] (niet allemaal gelijktijdig) maakten zowat een derde tot een vierde uit van het totaal aantal Polen in België. De vacatures in het Belgisch leger vormden dus een belangrijke magneet. Bij het vijftal hogere officieren was de motivatie om deze buitenlandse strijdkrachten te vervoegen politiek gericht. De generalen Jan Skrzynecki en Ignacy Marceli Kruszewski, de kolonels Prot Proszyński en Władysław Zamoyski en majoor

---

77. Konarski (S.) *Dziennik z lat 1831-1834. Przygotowali do druku B. Łopuszański i A. Smirnow*, Wrocław, 1973, 223 en 225.

78. *Orzeł Biały. Pismo wyłącznie poświęcone wyjarzmiającej Polsce*, 8/11 (10.8.1847), 11.

79. BCz, *Teki Emigrantów*, Koźmian, brief van 2.9.1832. Hij schreef die brief in België, waar hij zich enkele maanden heeft opgehouden tijdens zijn reis van Frankrijk naar Engeland.

80. Bender (1968, 237) telde 59 officieren; wij hebben daarnaast nog 24 andere namen gevonden, waarvan wellicht niet iedereen, maar zeker het merendeel daadwerkelijk in het Belgisch leger heeft gediend (Goddeeris, 1997, 109). Overigens wordt er over de dienst van Poolse officieren in het Belgisch leger een doctoraat geschreven door Maciej Kledzik (Promotor: S. Kalembka).

Konstanty Linowski waren duidelijke monarchisten. Ze waren in Belgische dienst getreden vanuit de hoop een Pools legioen te kunnen opbouwen of de Belgische revolutie tot een conflict op Europees niveau te kunnen brengen, en bleven in regelmatig contact met het *Hotel Lambert* van Czartoryski in Parijs. Van de lagere rangen en gewone soldaten kan dat niet gezegd worden. De meesten van hen hielden zich niet met politiek in, en als dat wel het geval was, kozen zij op enkele uitzonderingen na voor de ideologie van Lelewel, hoewel die helemaal tegen dienst in buitenlandse legers gekant was.[81] Hun motivatie moet vooral op de aantrekkelijke soldij, de grote bestaanszekerheid en eventueel zelfs het sociale prestige van een officierenfunctie in het Belgische leger gebaseerd geweest zijn. Vandaar dat het leger als een economische aantrekkingspool van België geclassificeerd wordt. Weliswaar gold dit alleen voor de Polen: andere politieke immigranten werden niet opgenomen in de strijdkrachten.

De lage levensstandaard daarentegen is uiteraard geen *pull*-factor voor Polen alleen. J. Stengers merkte op dat in 1842 dertig percent van de Engelse immigranten in België van rijke afkomst waren. Zij weken uit omdat het er veel goedkoper leven was dan in hun vaderland. Emigratie was zelfs het enige middel om hun rang en klasse niet te moeten opgeven (Stengers, 1978, 72). De Rus Annenkov schreef vlakaf waarom hij in mei 1842 naar België kwam: *"om twee, drie Franse boeken aan een derde van de prijs te kopen"* (Ronin, 1991, 37). Zijn revolutionaire landgenoot Herzen meldde dat het leven in België twee keer goedkoper was dan in Engeland (Ronin, 1991, 51). Ook in Poolse bronnen worden de Belgische prijzen vernoemd. Lelewel wist er al van toen hij in Tours zat, en kon ruim een half jaar na zijn aankomst bevestigen dat het in België minder duur was dan in Frankrijk of Engeland.[82] Toen hij in 1837 Karol Różycki ontving met een maaltijd van twee frank in het *Hotel de Suède*, reageerde die dat een gelijkaardig diner in Parijs zes frank gekost zou hebben.[83] Aleksander Jełowicki, die in 1835 door België reisde, beschildert het land met vier adjectieven: vlak, rijk, een perfect akkerland en zeer goedkoop.[84]

---

81. Zie hierover uitgebreid in: Goddeeris, 1997 , 76 en 108.
82. Lelewel, *Listy Emigracyjne*, I 279 (13.6.1834).
83. Idem, II 119 (11.4.1837).
84. Jełowicki (A.), *Moje wspomnienia*, Warszawa, 1970 [eerste uitgave: Paryż, 1839], 337. Het hele fragment: *"Nog in 1835 heb ik België gezien. Een vlak, rijk – ook aan goede akkers –, en zeer goedkoop land. Er zijn daar veel handarbeiders en weinig bezienswaardigheden. Het mooiste ding is de toren van de kathedraal van Antwerpen en het beroemde schilderij van Rubens." ("Jeszcze w 1835 roku zwiedziłem Belgią* [sic]*! Kraj równy, bogaty, doskonale uprawny i bardzo tani. Rękodzielni tam wiele, osobliwości mało. Najpiękniejszą tam rzeczą jest wieża katedry antwerpskiej i sławny obraz Rubensa.").*

Wel waren goedkope prijzen niet helemaal doorslaggevend bij de verblijfskeuze. De meeste Polen bleven in het duurdere Brussel, terwijl slechts enkelingen als Józef Kotarski schreven dat *"nous avons loués* [sic] *une gentille maison à Louvain, où la vie est à meilleur marché"*.[85] Lelewel werd anderhalve maand na zijn aankomst in Brussel uitgenodigd om zich in het goedkopere Luik te vestigen[86], maar is steeds in de hoofdstad blijven wonen.

De lage levensstandaard bood de politieke migrant tal van voordelen. Eén van de meest interessante was wellicht de mogelijkheid om geschriften, pamfletten en tijdschriften te drukken. Verschillende Polen, op de eerste plaats Henryk Kałussowski en Jan Nepomucen Młodecki (Kłossowski, 1986), richtten een drukkerij op in Brussel. Uit een vergelijking met de andere toevluchtsoorden van de *Wielka Emigracja* blijkt dat in België een relatief hoog aantal tijdschriften is verschenen. Een zeer overzichtelijk schema voor zo'n conclusie wordt gegeven door L. Zieliński, die een bibliografie samenstelde van Poolse tijdschriften in de emigratie en in een bijlage al die bladen chronologisch heeft gerangschikt.[87] Van de 107 Poolse periodieken die tussen 1831 en 1845 zijn beginnen verschijnen, is een overgrote meerderheid uit Frankrijk: 84, waarvan 61 in Parijs. Verder zag er 1 het licht in de Verenigde Staten, 4 in Rusland, 5 in de Duitse Staten (waarvan 2 in 1832 en 1 in 1834, telkens slechts gedurende één jaar), 6 in België en 7 in Engeland. Het eerste Polenblad in Zwitserland, *Prawda* (*Waarheid*), kwam pas in 1860 uit en verhuisde al na twee nummers naar Berlijn (Kamiński, 1990, 186).

Dat aantal van zeven periodieken in het Verenigde Koninkrijk geeft een verkeerd beeld. Er werden slechts twee Poolstalige bladen gedrukt, die bovendien elk minder dan één jaar verschenen.[88] Van vier Engelstalige bladen zijn er eveneens maar enkele nummers gedrukt [89], alleen het jaarboek (*Rapports*) van het monarchistische *Literary Association of the Friends of Poland* kon

---

85. BCz, *Teki Emigrantów*, Kotarski, brief van 18.8.1853.

86. Lelewel, *Listy Emigracyjne*, I 211 (6.11.1833).

87. Zieliński, 1935, 191-193. Vooraleer we begonnen tellen werden enkele correcties aangebracht: *La Voix du Peuple* (1833-1834) is niet in Straatsburg, maar in België ontstaan; *Demokrata Polski* (1841-1842) verscheen in Poitiers (niet in de V.S.) en *Rocznik Literacki* (1843-1846) verscheen in Sint-Petersburg (niet in Frankrijk). Als een blad op twee verschillende plaatsen is uitgegeven, telden we de eerstgenoemde.

88. *Rupublikanin* [*Republikanin?*] in 1837 in Londen en *Rozmaitości Szkockie* in 1843 in Glasgow.

89. Gedetailleerder in Szpotański, 1909, 261. Hij geeft drie tijdschriften als de voornaamste in Engeland: *Polonia* (vijf nummers, 1832); *The Polish Hull Record* (6 nummers en zeer onregelmatig, 1832-1834) en *The Polish Exile* (eerst om de twee weken, nadien om de maand tussen 1.1 en 15.9.1833). Het vierde (cfr. Zieliński) is *The Polish Monthly Magazine* (alleen in 1838 verschenen).

tussen 1832 en 1861 uitkomen. Drukken in Engeland was dus moeilijk, zelfs met Engelse hulp kon een blad niet van de grond komen.

Na Frankrijk telde België het hoogste aantal Poolstalige bladen.[90] Ook hiervan konden er meerdere niet lang gedrukt worden, maar *Orzeł Biały*, dat acht jaar verscheen, is een van de grote bladen binnen de *Wielka Emigracja*. De redenen voor dit succes lopen parallel met de hier gedefinieerde *pull*-factoren. België ligt vlakbij Frankrijk, zodat een deel van de afzet naar Frankrijk kon gaan. Het was goedkoper dan b.v. Engeland. Toen de *Demokrata Polski*, het TDP-partijblad dat na het drukverbod in Frankrijk in 1851 in België uitkwam, vanaf 1852 in Londen begon te verschijnen, moesten de prijzen onmiddellijk verhoogd worden door de kostenstijging. Omgerekend kostte één nummer in 1851 2 pence of 21 centimes, terwijl dat in 1852 werd verhoogd tot 6 pence of 63 centimes.[91]

Sommige van deze sociaal-economische *pull*-factoren lijken voort te vloeien uit het liberale stelsel. Het ronselen van Poolse vrijheidsstrijders kon alleen maar plaatsvinden in een liberaal land. De verschijning van migrantenblaadjes wordt natuurlijk deels mogelijk gemaakt door de vrijheid van drukpers. Toch worden deze *pull*-factoren niet onder een politieke noemer geplaatst.

De buitenlandse officieren werden niet zozeer vanuit een liberale optiek gerecruteerd. Leopold wou op de eerste plaats zijn jonge leger strijdvaardiger maken na het gezichtsverlies in de Tiendaagse Veldtocht. Hij maakte daarbij wel gebruik van Poolse onafhankelijkheidsstrijders, maar hoedde zich – al dan niet onder Franse druk – voor een al te 'liberale' opstelling. Poolse plannen om een heel legioen in te richten binnen de Belgische strijdkracht, werden niet uitgevoerd (Leconte, 1945, 7-11 en Bender, 1968, 225-227). Leopold kwam dus helemaal niet zo liberaal naar voor als de Poolse monarchisten wel hadden gewild, dromend van nieuwe Napoleontische toestanden (toen generaal Jan Henryk Dąbrowski twee legioenen kon inzetten bij de Franse verovering van Italië). Zijn aanwerving van individuele officieren lijkt eerder op een gewoonte uit het Ancien Régime. Tot in het begin van de negentiende eeuw was het ge-

---

90. Naast de zes die door Zieliński gegeven worden (*La Voix du Peuple, Sprawy Emigracji, Ziemianin Wszerada, Polacy na Tułactwie, Orzeł Biały* en de *Kalendarzyk Emigranta* van 1843) ook nog het laatste nummer van *Naród Polski*, waarvan de overige nummers in Parijs verschenen.

91. *Demokrata Polski*, 1852/1 (s.d.; nr. 2 verscheen op 13.10.1852). In 1851 (België) kostte een abonnement op twaalf nummers 2,50 fr. (België en Frankrijk) of 2 shilling (cfr. *Demokrata Polski*, 1851/1 (12.1.1851)). In 1852 (Engeland) was dat voor zes nummers 3 shilling, 3,75 fr. (in Frankrijk) of 6 Poolse złoty. Voor 15.2.1971 (toen Engeland overging op het decimale stelsel) was 1 pond = 20 shilling = 240 pence, of 1 shilling dus 12 pence. Merken we hier ook op dat de onzekerheid i.v.m. het opstarten wellicht ook een rol heeft gespeeld bij de prijsverhoging, maar desalniettemin blijft het verschil markant.

bruikelijk dat legers vreemde officieren aanwierven. Beroemde voorbeelden zijn de carrière van Eugène van Savoye (1663-1736) in de Oostenrijkse troepen of de opleiding van Leopold van Saxen-Coburg Gotha zelf in het Russische leger (Peltzer, 1967). De recrutering van de Poolse officieren door een vorst die ook op andere domeinen tekenen vertoonde van heimwee naar het Ancien Régime, is dus een doorwerking van de oude, prerevolutionaire logica in de moderne vreemdelingenpolitiek - Noiriel heeft heel zijn studie over het vluchtelingenbeleid van de negentiende eeuw rond dit fenomeen opgebouwd (1991, 32 en 35).

Evenmin kan gesteld worden dat vluchtelingen in België kwamen drukken omwille van de vrijheid van het woord. Dit wordt tegengesproken door de spreiding van Poolse drukkerscentra in Europa. In Engeland, waar niet één wet tegen de vreemdelingen was uitgevaardigd, verschenen er minder Poolse bladen dan op het continent. De meeste krantjes kwamen in Frankrijk uit, hoewel daar veel restrictiever werd opgetreden tegen de vluchtelingen. Economische motieven, zoals drukkosten en afzetmogelijkheden, gaven de doorslag. De persvrijheid is enkel van belang als we de constitutionele westerse staten plaatsen tegenover de totalitaire oosterse.

De Belgische attractiviteit voor Poolse vluchtelingen werd dus bepaald door de activiteiten van Joachim Lelewel, de centrale ligging, de Franse voertaal, de goedkopere levensstandaard en enkele vacatures in het Belgische officierenkorps. Politieke factoren als een liberaal vluchtelingenbeleid of grondwettelijk stelsel waren geen rechtstreekse *pull*-factoren. Algemener werden politieke immigranten tot het gastland aangetrokken door niet-politieke factoren.[92]

Kan hiermee B. Mesmer gevolgd worden? Ook zij zwijgt over een faam van liberalisme die de keuze van een gastland zou bepalen, en geeft hiervoor twee andere factoren aan (1974, 214-215). Enerzijds brengt zij een aantal troeven samen onder de noemer van *"kommunikationsmöglichkeiten"*: voertaal in het gastland, omgang met landgenoten en politieke kameraden, een zekere persvrijheid en de aanwezigheid van een solidaire groep in het gastland. Ze benadrukt evenwel dat deze niet-politieke motieven de vluchteling mogelijk maakten zijn eerste doel te verwezenlijken: het verder zetten van politieke activiteiten in het gastland. Hiermee overschat zij wellicht de politieke participatie van de massa onder de emigranten, waarvan de meesten zich eerder door het gemeenschapsleven hebbben laten leiden dan door voorwaarden om aan politiek te doen.

---

92. Met de stelling dat politieke vluchtelingen zich ook door economische motieven lieten leiden bij de keuze van het gastland, zijn we niet de enigen. Liesbeth Vandersteene wees op de inleiding in het boek van Lucassen en Lucassen, 1997.

Anderzijds stelt zij dat, binnen de centra met goede communicatiemogelijkheden (Genève, Elzas, Brussel, Parijs, Londen), de vluchtelingen zich lieten bewegen door de vluchtelingenwetgevingen, zowel in negatieve (uitwijzingen, ...) als positieve (staatsuitkeringen, ...) zin. Op micro-vlak is dit uiteraard juist: bepaalde stromingen vonden plaats naar aanleiding van het asielbeleid van verschillende landen (b.v. verblijf in Engeland na verbod zich op het continent te vestigen). Wat het macro-vlak betreft heeft dit artikel evenwel proberen aan te tonen dat niet zozeer het beleid, als wel enkele objectievere factoren in eerste instantie de attractiviteit bepaalden. Pas in een tweede fase werd een eventuele populariteit beantwoord met een toename in restrictiviteit.

4. BESLUIT

Op kwantitatieve en kwalitatieve wijze werd gepoogd de perceptie en de attractiviteit van België in vergelijking met enkele andere West-Europese gastlanden (vnl. Frankrijk en Engeland) bij politieke migranten na te gaan door middel van de *Wielka Emigracja*, een Poolse politieke emigratiegolf na de nederlaag in de novemberopstand van 1830-1831 (met ca. 7 000 emigranten).

Als de aantallen Polen in de verschillende toevluchtsoorden tegenover elkaar geplaatst worden, blijkt dat Frankrijk het belangrijkste gastland was. Het cijfer van 5 000 emigranten die er woonden, wordt verklaard door historische banden en groepssolidariteit. Engeland en de Verenigde Staten bereikten hun hoge Polencijfers (beide enkele honderdtallen) door de deportaties van vluchtelingen die op het continent nergens gewenst waren. Het aantal van 100 migranten in het nieuwe en onbekende België is dus niet zo laag, zeker niet in vergelijking met landen als Zwitserland (met na 1834 slechts 50 Polen) of enkele Duitse staten.

Dat er in België tussen 1830 en 1846 voortdurend een honderdtal Polen woonden, wil niet zeggen dat het steeds om dezelfde Polen ging. Integendeel, er bestond een zeer groot verloop. Tussen 1831 en begin 1846 werden 272 Polen geteld die langer dan enkele weken in België hebben verbleven. Bijna niemand kwam daarvan rechtstreeks uit Polen. In de eerste jaren arriveerden de meesten uit Frankrijk in België. Vanaf 1834 kwamen er steeds ongeveer evenveel Poolse vluchtelingen uit Frankrijk als uit Engeland (in absolute cijfers, in relatieve overweegt Engeland). De Polen die uit België vertrokken gingen in de jaren 1830 zowel naar Frankrijk als Engeland, maar in de jaren 1840 nooit meer naar Engeland. Frankrijk was dus de hele periode duidelijk het populairste land. Bijna de helft van wie uit Frankrijk in België aankwam, keerde later terug. Er werd constant naar de zuiderbuur geëmigreerd, of men nu zeer kort of een half leven in België had gewoond. Naar Engeland keerde men daarentegen bijna nooit terug. De groep die uit België naar Engeland emigreerde is zeer homogeen: bijna iedereen kwam uit Frankrijk, verbleef

slechts korte tijd in België en vertrok om specifieke redenen (b.v. uitzettingen). België bevond zich als gastland in een middenpositie. Men verkoos het boven Engeland, maar als de mogelijkheid zich voordeed, woonden de Polen toch nog liever in Frankrijk.

Op het eerste gezicht lijkt het paradoxaal dat het restrictievere Frankrijk voor politieke migranten attractiever was dan het meer liberale Engeland. Maar eigenlijk is dat logisch. Het vreemdelingenbeleid wordt juist gevormd door de aantrekkelijkheid van een land, door het aantal kandidaat-vluchtelingen, door de omvang van de migrantenstroom die zich op een grondgebied wil vestigen. Hoe groter die is, des te strenger een land zijn beleid zal formuleren. Toch blijkt uit een vergelijking tussen Frankrijk en Engeland dat dit niet veel effect heeft op de aantrekkingskracht, zelfs niet bij vluchtelingen als de Polen.

We kunnen dus niet akkoord gaan met A. Morelli, die de mythe van de Belgische gastvrijheid aanviel met voorbeelden van een rigoureus asielbeleid. Daarmee keren we echter niet terug naar het klassieke concept van *Terre d'Accueil*, dat de Belgische attractiviteit toeschreef aan de liberale grondwet. In destijdse bronnen zien we dit concept weliswaar vaak terugkeren, zowel bij beleidslieden, in pers of publikaties als bij de politieke migranten zelf. Deze laatsten gebruiken dit evenwel in de context van algemene, romantische odes aan het gastland, en niet als motief om naar België te verhuizen.

Waarom kozen de Poolse vluchtelingen dan wel voor België? De enige *pull*-factor in politieke sfeer is de aanwezigheid van de democratische voorman Joachim Lelewel (die van 1833 tot 1861 in Brussel woonde). We beschouwen dit niet als een resultaat van het Belgische liberale stelsel, omdat dit dan doorgetrokken zou moeten worden naar andere voormannen die in Frankrijk konden blijven. Andere magneten bevinden zich in de socio-culturele sfeer. België was centraal gelegen, zodat de Poolse émigré's zowel met Frankrijk als met Engeland goede contacten konden onderhouden. Er werd Frans gesproken, nog steeds de *lingua franca* in die tijd en vaak de enige vreemde taal die de Polen beheersten. Bovendien was het in België veel goedkoper dan in de buurlanden. Niet alleen verlichtte dat het dagelijks leven van de meestal arme migranten, maar ook konden zij hierdoor gemakkelijker drukkersactiviteiten ontplooien.

België genoot dus toch een zekere attractiviteit onder politieke migranten. Kan dan nog van een *Terre d'Accueil* gesproken worden? Niet direct in de oude zin van het concept, alsof de Belgen een bijzonder gastvrije natie waren of de vluchtelingen zich tot België aangetrokken voelden omwille van het liberale stelsel. Maar wel had België enkele duidelijke troeven. We kunnen het *Terre d'Accueil*-concept een nieuwe invulling in die richting geven.

AFKORTINGEN

ARA	Algemeen Rijksarchief (Brussel)
BCz	Biblioteka Czartoryskich (Kraków)
BSA	Brussels Stadsarchief
KLM	Koninklijk Legermuseum (Brussel)
MBZ	Ministerie van Buitenlandse Zaken (Brussel)
VPAD	Ministerie van Justitie, Administratie van de Openbare Veiligheid, Vreemdelingenpolitie, algemene dossiers (ARA, Brussel)
VPID	idem, individuele dossiers (ARA, Brussel)

POOLSE TERMEN EN ORGANISATIES

Een gedetailleerd overzicht van deze en andere Poolse organisaties: Hahn, 1978, 273-279.

Towarzystwo Braci Polaków	*Gezelschap van de Gebroeders Polen*, een poging in 1839 om de democratische Polen te verenigen
centralizacja	*centralisatie*, het leidinggevend orgaan van het TDP, aanvankelijk in Poitiers, tussen 10.1840 en 1.1841 verhuisden de leden voorgoed naar Versailles
gmina	*gemeente*, een Polengemeenschap op locaal niveau binnen de ZEP-structuur
Hotel Lambert	vanaf 1843 woonplaats in Parijs (op het *Ile St. Louis*) van Adam Jerzy Czartoryski en belangrijk salon en monarchistisch centrum
KNP	*Konfederacja Narodu Polskiego* (*Confederatie van het Poolse Volk*), een democratische organisatie opgericht op 25.2.1836 door J. Dwernicki en J. Ledóchowski, maar niet goed van de grond gekomen, o.a. door de uitzetting van de belangrijkste leden naar Engeland
komitet	*comité*, het leidinggevend orgaan van het ZEP met vijf verkozenen, vergaderde te Brussel
Młoda Polska	*Jong Polen*, een in de schaduw van G. Mazzini en diens *Jong Italië* op 12.5.1834 in Bern opgerichte geheime organisatie, na de mislukte expeditie in Savoie niet meer zo belangrijk, J. Lelewel is toen wel nog voorzitter geweest maar hervormde het in o.a. het ZDLP
TDP	*Towarzystwo Demokratyczne Polskie* (*Pools Democratisch Genootschap*), de grootste democratische partij, 17.2.1832 opgericht door o.a. T. Krępowiecki en A.K. Pułaski, vanaf 1834 zetel in Poitiers (onder benaming *centralizacja*), Lelewel voerde hiertegen oppositie tot 1846, in België tot dan geen voet aan de grond
Trzeci Maj	*De Derde Mei* (genoemd naar de constitutie van 1791), naam van de krant en de belangrijkste organisatie van de monarchisten (opgericht op 30.5.1843)
Wielka Emigracja	*Grote Emigratie*, naam van de migratiegolf uit Polen na de nederlaag in de novemberopstand van 1831

ZDLP	*Związek Dzieci Ludu Polskiego* (*Unie van de Kinderen van het Poolse Volk*), een op 23.2.1835 in Brussel opgericht geheim genootschap van J. Lelewel, de belangrijkste verwezenlijking is de mislukte expeditie naar Polen van S. Konarski
ZEP	*Zjednoczenie Emigracji Polskiej* (*Vereniging van de Poolse Emigratie*), de grote organisatie van J. Lelewel, ontstaan in 1837, het leidinggevend orgaan *komitet* vergaderde in Brussel, in 1846 ontbonden na een afscheuring in Brussel

LITERATUUR

BATTISTINI (M.), *Esuli Italiani in Belgio (1815-1861)*, Firenze, 1968.

BEAUVOIS (D.), "1833: Lelewel expulsé de France. Témoignages et documents", in T. WYSOKINSKA en S. PIRARD, *Joachim Lelewel à Bruxelles de 1833 à 1861. Actes du colloque organisé les 17 et 18 avril 1986 ...*, Bruxelles, 1987, pp. 113-118.

BENDER (R.), "Polacy w armii belgijskiej w latach 1830-1853", in H. ZINS (ed.), *Polska w Europie*, Lublin, 1968, pp. 223-239.

BIELECKI (R.), *Zarys rozproszenia wielkiej emigracji we Francji. 1831-1837. Materiały z archiwów francuskich*, Warszawa-Łódź, 1986.

BONJOUR (E.), *La neutralité suisse. Synthèse de son histoire*, Neuchatel, 1979.

CYGLER (B.), *Działalność polityczno-społeczna Joachima Lelewela na emigracji w latach 1831-1861*. Gdańsk, 1969.

DAVIES (N.), *God's Playground. A History of Poland*, Oxford, 1981.

DE LANNOY (F.), "Une rupture diplomatique Germano-Belge au XIXe siècle. L'affaire Skrzynecki", *La Revue Générale*, LIII-CIII, 1920, pp. 194-208 en pp. 330-345.

DE MAESSCHALCK (E.), *Karl Marx in Brussel (1845-1848)*, Brussel, s.d.

DE SCHRYVER (R.), "Belgische en Poolse revolutie - 1830-1831", in J. REBATA, *België - Polen. Balans en perspectieven van onderzoek. Belgisch-Pools colloquium aan de Katholieke Universiteit Lublin. 7-8 oktober 1977*, Lublin, 1988, pp. 51-69.

FLORE (H.), *Het jonge België in de ogen van buitenlanders. Een onderzoek van reisbeschrijvingen uit de jaren 1830-1848. Niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling geschiedenis, K.U.Leuven (Promotor: Prof. Dr. R. De Schryver)*, Leuven, 1985.

GADON (L.), *Wielka Emigracja w pierwszych latach po powstaniu listopadowym*, Paryż, s.d. [1e uitgave: 1902, facsimile s.d.]

GODDEERIS (I.), *De Poolse Wielka Emigracja in België (1831-1846/8). Niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling geschiedenis, K.U.Leuven (Promotor: Prof. Dr. L. Vos)*, Leuven, 1997.

GRISAY (A.), *Belgique, terre d'accueil. Ecrivains et artistes étrangers édités en Belgique. Catalogue de l'exposition à la Bibliothèque Royale Albert Ier. 9 au 31 octobre 1992*, Bruxelles, 1992.

GRZELOŃSKI (B.), *Poles in the United States of America, 1776-1865. Translated by R. Strybel*, Warszawa, 1977.

HAHN (H.H.), "Die Organisationen der Polnischen 'Grossen Emigration'. 1831-1847", in T. SCHIEDER & O. DANN (ed.), *Nationale Bewegung und soziale Organisation I. Vergleichende Studien zur nationalen Vereinsbewegung des 19. Jahrhunderts in Europa*, München-Wien, 1978, 131-279.

HALICZ (E.), "Międzynarodowe Towarzystwo Demokratyczne w Brukseli w latach 1847-1848 i udział w nim Marksa, Engelsa i Lelewela", *Z Pola Walki*, XV, 1960, 4/3, pp. 100-127.

KALEMBKA (S.), "Liczebność i rozmieścienie wielkiej emigracji", in W. WRZESIŃSKI (ed.), *Liczba i rozmieszczenie Polaków w świecie*, Wrocław, 1981, pp. 5-26.

KALEMBKA (S.), *Wielka Emigracja. Polskie wychodźstwo polityczne w latach 1831-1862*, Warszawa, 1971.

KAMIŃSKI (K.), "Polacy w Belgii w latach 1832-1863", *Przegląd humanistyczny*, XXI, 1977, 6 (141), pp. 113-127.

KAMIŃSKI (K.S.), "Z dziejów emigracji. Polacy w Szwajcarii (1832-1863)", *Zeszyty historyczne*, XCII, 1990, pp. 182-214.

KLEDZIK (M.), *Ignacy Marceli Kruszewski (1799-1879)*, Warszawa, 1989.

KŁOSSOWSKI (A.), "Jan Nepomucen Młodecki, księgarz i wydawca polski w Belgii", *Rocznik Biblioteki Narodowej*, XVII-XVIII, 1981-1982 (1986), pp. 223-243.

KOZŁOWSKI (E.), "O archiwaliach do dziejów porozbiorowych Polski w Belgii (1831-1871)", *Sprawozdania z posiedzień komisji naukowych*, XI, 1968, 1, pp. 111-113.

LAUWERS (B.), "De zaak Skrzynecki. Een episode der diplomatieke betrekkingen tussen Oostenrijk en België (1839)", *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis*, XVIII, 1970, 7, pp. 536-630.

LECONTE (J.R.), *L'aide des officiers polonais exilés à la rénovation militaire belge. 1832-1853*, Bruxelles, 1945.

LECONTE (J.R.), *La formation historique de l'armée belge. Les officiers étrangers au service de la Belgique (1830-1853)*, Paris-Bruxelles, s.d.

LECONTE (J.R.), "Le Comte Armand de Brochowski. Officier polonais au service de la Belgique", *Carnet de "la Fourragère"*, VIII, 1949, 8, pp. 482-492.

LERSKI (J.J.), *A Polish Chapter in Jacksonian America. The United States and the Polish Exiles of 1831*, Madison, 1958.

LEWALSKI (K.F.), "Lelewel's Third Exile: Alternatives for Relocation", *The Polish Review*, XXIII, 1978, 2, pp. 31-39.

LEWINZON (L.), "Ozeasz Ludwik Lubliner i jego działalność na emigracji", *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, XXIII, 1957, pp. 3-33.

LORETTE (J.), "Le lieutenant Modeste Rottermund, le dessinateur Jean-Baptiste Madou et les réfugiés polonais en Belgique en 1834", *Militaria Belgica. Jaarboek over uniformologie en krijgsgeschiedenis*, 1992, pp. 27-39.

LORETTE (J.), "Les expéditions militaires belges au Portugal en 1832 et 1833", *Carnet de "la Fourragère"*, VIII, 1948, pp. 425-473 en IX, 1949, pp. 24-60 en pp. 95-140.

LUCASSEN (J.) en LUCASSEN (L.) (eds.), *Migration. Migration History. History*, Bern, 1997.

MEEUS (T.), "Le général Jean Skrzynecki, conseiller politique et spirituel de Montalembert", *Carnet de "la Fourragère"*, IX, 1950, 1, pp. 61-72.

MERZBACH (C.), *L'Emigration polonaise en Belgique après 1830 et 1863*, Bruxelles, s.d. [Ook verschenen in: *Le Flambeau*. XLIII (1933), 3-20].

MERZBACH (C.), *Les Officiers Polonais dans l'Armée Belge après 1830*, Bruxelles, s.d. [Ook verschenen in *Le Flambeau*, november 1931].

MESMER (B.), "Die politischen Flüchtlinge im 19. Jahrhundert", in A. MERCIER, *Der Flüchtling in der Weltgeschichte. Ein ungelöstes Problem der Menschheit*, Bern-Frankfurt/M., 1974, pp. 209-239.

MORELLI (A.), "Belgique, terre d'accueil? Rejet et accueil des exilés politiques en Belgique de 1830 à nos jours", in *L'émigration politique en Europe aux XIXe et XXe siècles. Actes du colloque organisé par ... (Rome 3-5 mars 1988)*, Rome, 1991, pp. 117-128.

MORELLI (A.), "Joachim Lelewel dans le contexte général de l'immigration en Belgique au XIXe siècle", in T. WYSOKINSKA en S. PIRARD, *Joachim Lelewel à Bruxelles de 1833 à 1861. Actes du colloque organisé les 17 et 18 avril 1986 ...*, Bruxelles, 1987, pp. 113-118.

NOIRIEL (G.), *La tyrannie du national. Le droit d'asile en Europe 1793-1993*, Paris, 1991.

PELTZER (M.), "La carrière de Leopold, prince de Saxe-Cobourg, dans l'armée Russe. Edition de lettres et documents en provenance des archives gouvernementales de l'URSS", *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor geschiedenis*, 1967, pp. 63-122.

PIÉRARD (L.) en PIERSON (M.A.), *Belgique. Terre d'Exil*, Bruxelles, 1932.

Polski Słownik Biograficzny, I (Kraków, 1935) - XXXV (Warszawa-Kraków, 1994).

PORTER (B.), *The refugee question in mid-Victorian Politics*, Cambridge, 1979.

PUSTKOWSKA (J.), *Un journal polonais d'émigration: Orzeł Biały autour de 1846. Niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling communicatiewetenschappen ("licenciée en information et arts de diffusion"), Université de Liège*, Liège, 1978.

REITER (H.), *Politisches Asyl im 19. Jahrhundert. Die deutschen politischen Flüchtlinge des Vormärz und der Revolution von 1848/49 in Europa und den USA*, Berlin, 1992.

RONIN (V.), "Tussen oorlog en hervormingen. Russen in België 1815-1861", in E. WAEGEMANS (ed.), *Het land van de Blauwe Vogel. Russen in België*, Antwerpen, 1991, pp. 23-61.

ROSTOCKI (W.), "Działalność emigracyjna w Belgii i Anglii Księdza Kazimierza Aleksandra Pułaskiego w świetle nowych źródeł", *Roczniki humanistyczne*, XXVI, 1978, 2, pp. 121-152.

ROSTOCKI (W.), "Z badań nad kontaktami polsko-belgijskimi w drugiej ćwierci XIX wieku.", *Roczniki humanistyczne*, XXII, 1974, 2, pp. 161-183.

STENGERS (J.), "De immigratie van 1830 tot 1914: cijfermateriaal", in A. MORELLI (ed.), *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*, Brussel, 1993, pp. 103-114.

STENGERS (J.), *Emigration et immigration en Belgique au XIXe et au XXe siècles*, Bruxelles, 1978.

STOLS (E.), "Emigratie en immigratie in historisch perspectief", in A. MARTENS en F. MOULAERT, *Buitenlandse minderheden in Vlaanderen-België*, Antwerpen-Amsterdam, 1985, pp. 133-144.

SZPOTAŃSKI (S.), "Emigracya polska w Anglii (1831-1848)", *Biblioteka Warszawska*, LXIX, 1909, 2, pp. 259-287.

VAN DER STAPPEN (A.), *Polonofilie in België, inzonderheid 1830-1832. Niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling geschiedenis, K.U.Leuven (Promotor: Prof. Dr. R. De Schryver)*, Leuven, 1984.

VANDERSTEENE (L.) en SCHIEPERS (P.), "Natievorming, nationalisme en vreemdelingen. Beeldvorming rond vreemdelingen en Belgen in de Kamerdiscussies over de eerste Belgische vreemdelingenwet", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXV, 1994-1995, 1-2, pp. 31-78.

VUILLEUMIER (M.), *Flüchlinge und Immigranten in der Schweiz. Ein historischer Überblick*, Zürich, 1987.

WITTE (E.), "De Belgische radikalen: brugfiguren in de demokratische beweging (1830-1847)", *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XC, 1977, pp. 11-45.

WOUTERS (H.), "De Brusselse radikale pers in de eerste roes van de onafhankelijkheid (1830-1844)", in A. VERMEERSCH en H. WOUTERS, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Belgische pers (1830-1848)*, Leuven-Parijs, 1958, (ICHG-bijdragen 4).

WRÓBLEWSKA (E.), "Emigranci polistopadowi w Hiszpanii", in *Rozprawy z dziejów XIX i XX wieku przygotowane dla uczczenia pamięci Profesora Witolda Łukaszewicza*, Toruń, 1978, pp. 89-105.

WYSOKINSKA (T.) en PIRARD (S.), *Joachim Lelewel à Bruxelles de 1833 à 1861. Actes du colloque organisé les 17 et 18 avril 1986 ...*, Bruxelles, 1987.

ZAJEWSKI (W.), "Belgia wobec powstania listopadowego", in W. ZAJEWSKI (ed.), *Powstanie Listopadowe 1830-1831. Dzieje wewnętrzne. Militaria. Europa wobec powstania*, Warszawa, 1980, pp. 350-371.

ZAJEWSKI (W.), "Belgijski Komitet Pomocy Polakom 1831-1833", *Acta Universitatis Lodziensis. Folia historica*, XVI, 1983, pp. 67-79.

ZAJEWSKI (W.), "Bohaterstwo i męczeństwo Warszawy na łamach prasy belgijskiej 1830-1833", *Kronika Warszawy*, III-XLIII, 1980, pp. 57-77.

ZAJEWSKI (W.), "La presse belge sur Varsovie pendant l'insurrection de novembre 1830", *Acta Poloniae Historica*, XLIII, 1981, pp. 127-150.

ZIELIŃSKI (L.), *Emigracja polska w Anglii w latach 1831-1846*, Gdańsk, 1964.

ZIELIŃSKI (L.), "Joachim Lelewel a 'La Voix du Peuple'", *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*, III, 1964, 2, pp. 65-74.

ZIELIŃSKI (S.), *Bibliografja czasopism polskich zagranicą 1830-1934*, Warszawa, 1935.

'Belgique - Terre d'Accueil'. Perception et attractivité de la Belgique comme pays d'accueil chez les émigrés politiques polonais (1831-1846)

IDESBALD GODDEERIS

RÉSUMÉ

Cet article tente d'examiner la perception que des émigrés politiques - en l'occurrence, les émigrés polonais de la *Wielka Emigracja* (la Grande Emigration, qui fait suite à l'insurrection de 1830-1831) ont eue de la Belgique et de quelques autres pays occidentaux, surtout la France et l'Angleterre, ainsi que l'attraction que ces pays ont exercée auprès d'eux.

Bien que la plupart des émigrés n'y demeurent pas très longtemps, il y a toujours une centaine de Polonais en Belgique dans les années 1830 et 1840. Cela peut sembler peu, mais le nombre plus élevé de Polonais dans les autres pays d'accueil trouve son explication dans des facteurs spécifiques (relations historiques, déportations, ...). Avant 1834, les Polonais qui arrivent en Belgique viennent surtout de France. Après cette date, ils viennent aussi bien d'Angleterre que de France. Ils partent surtout pour la France. C'est seulement dans les années 1830 qu'un certain nombre de Polonais traversent la Manche en quittant la Belgique. Les intéressés ont des raisons spécifiques de s'en aller du continent (expulsion, ...). La France est donc le pays le plus prisé parmi les émigrés, en dépit de sa politique restrictive à l'égard des étrangers. Le régime politique n'est par conséquent pas la motivation principale qui guide les émigrés dans le choix d'un pays d'accueil.

La constitution libérale de la Belgique n'est donc pas la raison pour laquelle on vient s'établir dans le pays, bien que ce caractère soit connu, tant dans la presse et les milieux politiques belges que parmi les émigrés eux-mêmes. En dehors de Lelewel, leader démocratique qui suscite l'arrivée de nombreux adeptes partageant son idéologie, les principaux facteurs qui attirent vers la Belgique les Polonais et probablement aussi d'autres réfugiés politiques résident dans les sphères socio-culturelle et économique. La Belgique jouit d'une excellente situation entre l'Angleterre et la France, l'on y parle le français et l'on y vit relativement à bon compte. C'est pour ces raisons que le pays peut être qualifié de "terre d'accueil".

'Belgique - Terre d'Accueil'. The attraction of Belgium as a host-country for Polish political immigrants (1831-1846)

IDESBALD GODDEERIS

SUMMARY

This article attempts to examine the attraction of Belgium and some other Western countries for political immigrants, i.c. the Polish immigrants of the Wielka Emigracja (the Great Emigration, after the insurrection of 1830-1831).

Although most of the immigrants only stayed a brief time in Belgium, there were always about one hundred Poles in this country during the years 1830 and 1840. This may not seem that many, but the higher numbers of Poles in other host countries can be explained by very specific reasons (e.g. historical relations, deportations, ...).

Before 1834, the Poles arriving in Belgium came chiefly from France. After that year, however, they arrived from England as well as from France. They were typically leaving for France. It was only in the 1830's that a number of Poles crossed the Channel from Belgium. These people had specific motives for leaving the continent (e.g. expulsions). We can, therefore, say that France was the most popular host country among the emigrants, and this in spite of its more restrictive foreign policy. Obviously, the political regime was not the main reason for emigrants to choose a particular country.

Consequently, the Belgian constitution was not a reason for them to settle in Belgium, although its liberal character was known, in the Belgian press and in political circles as well as among the immigrants themselves. Apart from the fact that Joachim Lelewel, the democratic leader, attracted many of his ideological companions, the factors which made Belgium an interesting country for Poles (and other political refugees) were its situation (between England and France), the French language and the fact that life was not very expensive. That is why we can call Belgium a 'terre d'accueil'.